

Иброҳим АЗИЗ

МУҲАББАТ ГУЛҲАНИ

адабий мақолалар

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2008

83.3(5ў)6

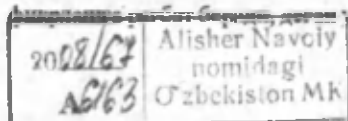
A37

34732
MD 296

Азиз, Иброҳим

Муҳаббат гулхани: Адабий мақолалар /Иброҳим Азиз. –
Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. – 88 б.

Буюк асарларнинг умрбоқийлиги шундаки, улар ҳар асрда қайта ўқиларкан янги бир қирралари билан намоён бўлаверади. Ҳар бир авлод ўзи учун янги фазилатларни кашф қилиб боради. Ёш ижодкор Иброҳим Азиз Л. Толстой, Ф. Достоевский, М. Лермонтов, Ч. Айтматов, Я. Илёсов каби буюк ёзувчиларнинг асарларини ўқиб, бугунги XXI аср авлодининг нуқтаи назари билан таҳлил қилади, қўтилмаган хулосалар чиқаради. Иброҳимнинг мақолалари еш китобхонларни жиддий адабиёт ҳақида фаол

4702620104 - 6
М 352(04) - 2008 2008

ББК 83.3(5ў)6
ББК 83.3(5ў)6

© Иброҳим АЗИЗ.

Фафур Фулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2008 йил.

ISBN 978-9943-03-146-3

ҲАЙРАТ МЕВАЛАРИ

Борлиқ гузаллиги, ҳаёт ҳодисалари ва атрофдаги одамлардан завқ ола билиш, буларнинг фавқулодда жиҳатларидан ҳайратга туша олиш истеъдоднинг белгиси. Ҳар қандай кашфиёт, биринчи навбатда, ҳайратнинг мевасидир. Лекин олам ва одамнинг турфа ҳолатларидан ҳайратланиб, бадий ижод қиладиган кишиларга қараганда, шу ижод маҳсулидан ҳайратга тушиб, нимадир яратадиганларга қийинроқ бўлади. Негаки, бундай кишидан ҳайратининг кучи икки баравар ортиқ бўлиши талаб этилади. Иброҳим Азиз ана шундай истеъдод эгаларидан. Одатда, Иброҳимнинг ёшидаги кишилар шеър, ҳикоя ёзиш, расм чизиш сингари бевосита бадий ижоднинг ўзи билан шуғулланишни ёқтиришади. Ўзгаларнинг яратиларини текшириб, уларнинг ютуқ-камчиликлари ҳақида гапириш бу ёшда кишига зерикарли машғулот туюлганидан унчалик хуш келмайди. Аммо Иброҳим табиатан синчков, таъсирчан, ҳаёт ҳодисалари ёнидан шунчаки ўтиб кетолмайдиган, ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашишни ички эҳтиёж деб биладиган кам сонли кишилар сирасига киради. Бундай кишиларда олам ҳодисалари ва одамлараро муносабатларга аналитик қараш, кўрганларини солиштириш, улардан хулосалар чиқаришга интилиш кучли бўлади. Булар бўлажак олимларга хос белгилардир.

Иброҳим Азизнинг ўзи ўқиган бадий асарлар ҳақидаги кузатишлари, мулоҳазалари самимийлиги, фавқулуддалиги ўзининг маънавий-эстетик қаноатларидан келиб чиққанлиги билан кишини ром этади. Ҳали мактабнинг ўқувчиси бўлган вақтларда ёзган мақоласида Иброҳим: *“Болалик даврида одамда ...илоҳий ишонч бўлар экан, бу ишонч борлиги учун ҳам ўйинлар бизга чексиз завқ бағишлайди ва биз ҳам олган завқларимиздан маст*

бўлиб, беихтиёр ҳақиқий ҳаётни ҳам ана шундай ўйиндан иборат деган тасаввурда бўламиз. Афсуски, кейинчалик ўша тасаввур ва ишончлар вақт ўтиши билан бирин-кетин чилларчин бўла бошлайди ва умрнинг ҳеч бир палласида қайтиб келмайди”, – тарзида тушунтиради. Ана шу тўхтама таянган ҳолда буюк Л. Толстойнинг “Боғалик. Ўсмирлик. Ёшлик” трилогиясини таҳлил қилади. Ҳали болалиқдан узоқлашмаган кишининг кузатишларида бунчалар синчковлик, масаланинг моҳиятини англашга интилиш, ўзига хос билгичлик борлиги менга жуда маъқул келди.

Олам ва одамни тобора кўпроқ таниб бораётган ўй кишиси сифатида Иброҳим миясида пайдо бўлган фикрлар ва кўнглини безовта қилган туйғуларнинг илдиэларини қидиради. Шу боис ҳам адабий қаҳрамонларга персонаж деб эмас, балки жонли одам деб ёндашади. Бадий асарга ҳам шунчаки кўнгилочар восита эмас, балки ҳаёт қўлланмаси тарзида муносабатда бўлади. Шунингдек, Иброҳим улуғ ёзувчи асарлари ҳақида фикр юритар экан, ёзувчининг маҳоратини ҳам ўзига хос тарзда баҳолайди, қўёслайди: *“Асарда Толстойни «кўрмайсиз», яъни адиб сиз билан ён-ма-ён юриб воқеаларга изоҳ бериб ўтирмайди. Қаҳрамонни табиий ва ҳаётий воқеалардан олиб ўтади, холос. Достоевский эса ҳар бир нарсага ўз муносабатини билдириб боради, қаҳрамонлари монолоғида Достоевскийнинг таниш овози эшитилиб туради. Толстой воқеаларни баён этар экан, бола руҳий дунёсини шундай равшан қилиб очиб кўрсатадики, ҳар бир ўқувчи бу ойнада ўз аксини кўради”*. Бу фикрлар унинг қанчалик синчков ва ўз кузатишларини ифода этишга ўқувчи эканини кўрсатади.

Иброҳим Ч. Айтматовнинг “Жамила” қиссасини таҳлил қилар экан, холис ўқувчи рутбасида турмайди, балки қисса қаҳрамонларидан бири бўлмиш Сеитга айланиб кетади, унинг ички кечинмаларидан келиб чиқиб, кутилмаган хулосани ўртага ташлайди. Асарга «Мен бундай гўзал севги қиссасини ўқимаганман», деб баҳо берганда Луи Арагон Жамила ва Дониёр ўртасидаги муҳаббатни эмас, Сеитнинг Жамилага бўлган болаларча севгисини назарда тутган, деган фикрни олға суради. Ушбу хулосасини ўз тафаккур мантиғидан келиб чиқиб, ишонарли мисоллар билан далиллайди. Асарнинг бугунги кундаги маънавий

аҳамияти ҳақида эса: *“Инсонлар қалбига эзгулик уругини экишда, уларни бир-бирига меҳр-оқибатли қилиб тарбиялашда, ўзларининг ва ўзгаларнинг муҳаббат туйғуларини эъозлашга ўргатишда “Жамила”га ўхшаган гўзал қиссаларнинг ўрни беқиёсдир”*, – деб ёзади.

Битганларидан Иброҳимнинг ўзи ва тенгдошларининг ҳаёти, умрининг мазмуни ҳақида кўп ўйлайдиган ўспиринлиги сезилади. Шунинг учун ҳам менга унинг *“Келажак ҳақида тасаввур”* мақоласидаги: *“...дунёдаги энг тез ўзгарувчан тасаввур бизнинг, яъни ёшларнинг ўз келажаги ҳақидаги тасаввуридир”*, – тарзидаги қаноати туйиб билинган ва топиб айтилган фикр сифатида маъқул келди. Чиндан ҳам ёшларнинг орзулари, режалари худди уларнинг хаёллари сингари чегара ва тўхтам билмайди. Уларнинг орзуларида тинимсиз ўзгаришлардан бошқа ўзгармас нарса бўлмайди.

Иброҳим Азиз бадий адабиётнинг миссияси инсон кўнгли тириклигини таъминлашдан иборат деб билади. Шунинг учун ҳам Достоевскийнинг сабаби ҳамиша ҳам тушунарли бўлмаган улкан изтироблар оғушидаги қаҳрамонлари тасвири одам қалбини ўлиб қолишдан асрайди, деб билади. Унингча, кўнглининг ўлими жисмнинг ҳалокатидан даҳшатлироқдир.

Иброҳим шунчаки, кўнгил учун ўқийдиган ўқирманлардан эмас. У кўп ўқийди, танлаб ўқийди, ўқиганлари хусусида жиддий ўйлайди, улардан маъно топишга, бошқаларникига ўхшамаган хулосалар чиқаришга, нималарнидир ўзига татбиқ этишга уринади. Зеро, у бадий адабиётни инсон ҳаётига эзгу мазмун берадиган ва уни гўзаллаштирадиган энг қудратли восита деб билади. Унинг ўқиганлари тўғрисида ўзгалар билан фикрлашишга интилиши унинг сиймосида бўлажак ҳамкасбимни, бадий асарлар ҳақида ўз ҳаққоний фикрларини айта оладиган адабиёт танувчини кўришимга имкон беради. Ёш дўстимга танлаган йўлида собитлик, туганмас ҳайрат ва ғайрат тилайман.

*Қозоқбой Йўлдошев,
педагогика фанлари доктори, профессор*

ВАТАНГА МУҲАББАТ

(Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна» романини ўқиб)

Аммамиз ҳам мактабда тарих дарсликларидан Тумарис, Широқ, Спитамен ҳақида ўқиганмиз, ўқитувчимиз дунёнинг буюк тарихчилари Геродот, Гай Плини, Клитарх, Страбон, Арриан, Плутарх китобларида бизнинг аجدодларимиз номлари борлигини айтиб берганда ҳайратга тушганмиз, фахрланганмиз. Дарҳақиқат, уларнинг номлари зикр этилган китобларнинг ўзи том-том, жилд-жилд экан, улар ҳақидаги ривоятлар афсоналар ҳам кўп экан. Лекин буларнинг ҳаммаси мухтасар маълумотлар ва воқеаларнинг қисқагина баёнидан иборат экан. Ана шунда ўйланиб қолдим ва излай бошладим.

Бизни ўша даврнинг ичига олиб киришга, қаҳрамонларимиз нафаси, юрак уришлари, ўй-хаёллари, қувончу изтиробларини ҳис қилишимизга, минглаб йиллар олдин оддий ва мағрур ҳаёт кечирган аجدодларимиз орасида яшаб кўришимизга, қилчу найзалар садоси остида улар билан ёнма-ён от елдиришимизга, тунлари саҳродаги гулханлар атрофида улар билан бирга юлдузларга термулиб улугвор ва мунгли қўшиқлар куйлашимизга, ёғийга уларнинг нафратли нигоҳлари билан қарашимизга, тоғу тошларимизни, дарёю саҳроларимизни, дунёни уларнинг кўзлари билан кўришимизга сабаб бўладиган, бир сўз билан айтганда қалбимизда Ватанга муҳаббат оловини ёқишга қодир бўлган бадий асарларимиз ҳам кўнми? Ёзувчиларимиз-чи?..

Миркарим Осим ва Явдат Илёсов. Мени қондирмаган "маълумотлар ва қисқагина воқеалар"ни қалблари-

да ва тасаввурларида қайта кашф этган, ҳақиқий бадий асар даражасига айлантира олган адиблар. Нега булар бунча кам? Миркарим Осимнинг ривоятга менгзаб кетадиган ҳикоялари ва Явдат Илёсовнинг мафтункор қисса ва романлари Тумарис, Широқ, Спитамен сингари қаҳрамонларимиз яшаб ўтган даврнинг айрим лавҳаларигина эмасми! Мен ана шундай ютоқиш билан Я. Илёсовнинг “Сўғдиёна” тарихий романини қўлга оламан.

“Сўғдиёна”. Номининг ўзиёқ қалбга яқин, уни ўқидшимиз билан қон-қонимизга сингиб кетган, тилларимизга, дилларимизга ўйиб битилган “Ватан!” деган улуввор бир ҳаяжоннинг акс-садосини эшитгандай бўламиз. Илк жумлаларидан бошлаб, сизни ўз оламига олиб кириб кетадиган бу асар жуда оддий, табиий, қизиқарли, халқ қиссалари руҳида ёзилган. Қийналиб, тушунингга зўриқиб ўтирмайсиз. Тўлқинига тушиб сузиб кетаверасиз ва бу тўлқин сизни гоҳ осмон қадар юксакларга кўтариб чиқади, гоҳ изтироб ва алам гулханлари ёқилган тарих соҳилларидан олиб ўтади.

Муқаддима шундай жумлалар билан бошланади: “Бу кампир бутун Катан аҳлига маълум эди. Юнон хотинларининг фикрича, бу ерга у қайсидир Шарқ мамлакатидан келиб қолган... Аммо кўпинча тиланчи кампирни нон ўрнига таёқ билан сийлашарди. Болалар унинг орқасидан мева қолдиқларини отишар эди. Итлар бусиз ҳам илматешик бўлиб кетган катак яктаги этаklarини узиб оларди... У буюк одамнинг хотини бўлганман, деб таъкидларди. Лекин ҳеч ким бунга ишонмасди. Кампир эса тўғри гапираётган эди.”

Бирдан юрагингизга чўғ сачрайди. Кампир... Ким у?.. Қандай қилиб?.. Қаердан?.. Бу саволларга тезроқ жавоб топгингиз, бу ғалат сирнинг тагига тезроқ етгингиз келадди. Чўғ бора-бора, ёна-ёна катта алангага айланади. Ёзувчи асарнинг энг сўнгги саҳифаларигача бу сирни ошкор этмайди.

Асар уч “китоб”га, яъни уч қисмга бўлинган, ҳар бир қисм маълум бўлимчалардан иборат. Ҳар бир бўлим эпиграф билан очиб берилади. Китоб муқаддимасидан сўнг, Гесиоднинг:

“Ота-бола, бола ота-ла
чиқиша олмас.
Дўст дўстига бегона бўлди,
меҳмонга – мезбон.
Ака-укада йўқ меҳр-оқибат,
бўлмас ҳам энди”, –

деган шеърий сатрлари эпиграф қилиб олинган асосий қисм бошланади. Бу шеърий парча менда фақат дастлабки бўлимнинг эмас, балки бутун бир китобнинг рамзий мундарижасидай таассурот қолдирди. Биринчи бўлимда юнонларнинг Эрон шоҳи Дорога қарши бўлажак уруши ва уларнинг қўшин тўплаётгани ҳақида ҳикоя қилинади. Лекин эсга олганимиз шеър келгусида Искандар билан Спитаменнинг ўртасида кечадиган воқеаларга ишорадай.

Искандарнинг ниқоби

Уруш. У ер юзида одамзод яралганидан бери мавжуд. Кимдир зулм қилади, қиради, маҳв этади, яна кимдир қул бўлади. Аммо тарихий бир ҳақиқат мавжуд. Биз ҳеч қачон бегона юртларга бостириб бормаганмиз. Бизнинг ерларимизга фақат бостириб келишган. Бироқ қайси олам фотиҳи бўлмасин, ҳар доим юртимиз остонасига қўшин тортиб келганда албатта қаршиликка учраган, маҳв бўлган. Она тупроқнинг мард фарзандлари кўксини қалқон қилиб курашган, жонини фидо қилган. Босқинчилар ўз нафслари, бойлик учун, дунёга ҳокимлик қилиш учун қон тўкканлар, биз эса озодлик учун қон тўкканмиз.

Мил. ав. VII–VI асрлардаёқ юртимиз ҳудудида энг қадимги давлатлар пайдо бўла бошлагани ва сўғдийлар, бақтрияликлар, хоразмликлар, сак ва массагет элатлари ҳаёт

кечирганлари тарихдан маълум. Эрамиздан олдинги 530-йилда дунёнинг йирик мамлакатларини босиб олган Эрон шоҳи Кайхисрав (Жир II) Ўрта Осиёга юриш қилади. Қудратидан кибрланган подшоҳ қандайдир Осиёни назар-писанд қилмайди. Шунда Тўмарис қўлига қилич олиб майдонга чиқади, форсларнинг сон-санови йўқ шафқатсиз қўшинларига қарши аёвсиз жанг қилади ва қонхўр подшоҳнинг бошини кесиб, қон тўлдирилган мешга солади. Я. Илёсовнинг “Олачипор ажал” асарига ана шу тарих воқеа қилиб олинган...

Сўнг орадан 8 йил ўтиб, тахтга Доро I ўтиради. У ҳам ота-боболари бошлаб берган анъанани давом эттириб, аждодларимиз бўлмиш саклар устига черик тортади. Широқ исмли оддий бир чўпон уларнинг йўлига тўғон бўлади. Китоблардаги тарихчи Полиэн келтирган маълумотларда бу ҳақда ўқиганмиз.

Хуллас, Широқнинг тадбири билан қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган саҳроларда адашиб қолган форслар чўпонни ўлдириб, кеча-ю кундуз саргардонликда охири йўл топиб қутулиб кетишади. Доро шоҳ барибир тавбасига таянмайди, яна қонли юришларини давом эттиради. Унинг даврида форслар бунёд этган улкан империянинг қудратига қудрат қўшилади. Пушкиннинг “Балиқчи ва балиқ ҳақидаги” эртагидагига ўхшаб, Дорони қўл остидаги мулклари, бойликлари қаноатлантирмай қўяди ва у юнонлар мамлакатига қўз олайтиради. Афсуски, у Македонияда кейинчалик қарийб бутун дунёни забт этувчи саркарда турилиб вояга етганини ва унинг исми Искандар эканлигини билмасди.

Алал-оқибат ўша эртақдагидай, Искандар Дорони боридан ҳам жудо қилади – аскарларини битта қўймай қиради, Доронинг ўзи эса шармандаларча жанг майдонини ташлаб қочади. “Сўғдиёна”нинг “Тавгамели жанги” бўлимида шулар ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳали ташналигини тўйиб қондирилмаган одамдай Искандар Дорони тутиб ўлдирмагунча тинчимайди. Катта қўшини билан унинг кетидан йўлга тушади. Аммо Дорони Бақтрия ва Сўғдиёна ҳокими Бесс ўлдиргани ҳақидаги

хабарни эшитиб вазаби қайнайди, уни ўз қўллари билан ўлдиролмаганидан афсус чекади. Искандар биринчи марта Спантамаъно* номини ҳам хабар келтирган македонлар оғзидан эшитади: “Бу Спитамен ҳам айтишларича, сал телбароқ эмиш. Титилиб кетган қоплон терисини кийиб юрадиган, ҳеч кимдан тап тортмайдиган дарбадар ва аскиябоз эмиш... Яна айтишларича, у номи муқаддас саналган қадимги сўғд подшоси Сиёвуш авлодидан эмиш... Сиёвуш номини қуёш худоси билан боғлашади, шунинг учун Спитаменнинг сочи ҳам сеникидай (Лаг “сеникидай малла” демоқчи бўлди-ю, журъат қилолмади) тилларанг эмиш...” Бу фаройиб маълумотлар Искандарни бироз ҳайратга солади: “Ҳим... Ҳа, бу қизиқ экан... Бўпти, яхши. Унинг номини эсингдан чиқарма. Балки менга керак бўлар”. Худди Искандарнинг юрагидан бир нарса ўтгандай бўлади. Сиз буни ҳис қиласиз. Эртасига Искандар Эрон давлати ҳукмдори деб эълон қилинади. Бироқ зафарли юришлардан илҳомланган Мақдуний Доро қўшинини енгиш билан чеклангиси келмайди. “Интилсанг, ғалабадан ғалаба туғилди”, деган ҳикмат бор. Нурафшон уфққа тикилиб, унинг ортидаги Шарқнинг яширин хазиналари – мўъжизакор шаҳарлар-у, мамлакатларни эгаллаш орзусида кўзлари ёниб турган Искандарнинг қиёфаси беихтиёр кўз олдингизда гавдаланади. Шу ўринда бир савол. Хўш, нима учун? Нима учун яна буюк Искандар ўз юришларини давом эттирмоқчи? Бойлик учунми? Наҳот қўлга киритилган шунча тилло-ю зарлар кам бўлса? Агар у бойлик учун йўлга отланганда, аллақачон кайф-сафога берилиб кетган бўларди. Лекин унинг юрагида бошқача олов ёниб турарди – жаҳонга ҳукмрон бўлиш орзуси! Ёзувчи ёзади: “Бутун инсоният тасаввурини ҳайратга солиш, ўзидан асрларга хотира қолдириш, ҳатто минг йил, ўн минг йилдан кейин, токи одам зоти яшар экан, македониялик

* Асарда айни тарзда келтирилган. Биз ҳам шундай аташни лозим топдик. Юнонлар Спитамен деб айтишади.

Искандар ҳақида гапирсинлар, ёзсинлар, ўқисинлар ва баҳслашсинлар – мана буюк одамга муносиб орзу”.

Бу орзулар рўёби учун ақл, куч ва эҳтиёткорлик керак эди. Шунинг учун ҳам Искандар баҳона излаб топади. Доро ўлди, аммо у билан бирга ортга чекинган форслар Бақтрияга, Сўғдиёнага қочган. Искандар Зулқарнайн Осиёни форс подшолари зулмидан озод қилаётган дўст ниқобини кияди.

Спантамаъно Бақтрияда. Искандарнинг форсларга қарши янги “юриши” ҳақида эшитган ва бундан хурсанд. Умуман, асарни бошлаганингиздан бери кўпроқ Искандар ҳақида ўқийсиз. Гўё Искандар асар бош қаҳрамонидай. Лекин Спантамаънонинг кекса дўсти Вахшунварта олдига келиши воқеасидан бошлаб, Спантамаъно образи “фаоллашади”, энди кўпроқ у ҳақида ўқий бошлайсиз ва у аста-секин романда марказий ўринни эгаллайди. Спантамаъно қалбидан кечаётган кечинмалар, фикрлар ва унинг авлодаждоди ҳақидаги афсонани ҳам илк бор айнан Вахшунварта билан бўлган суҳбатида ўз тилидан тинглайсиз – ўқийсиз. У қарийб 200 йил сўғдийлар ва уларга қардош халқларнинг қонини зулукдай сўриб ётган форсларнинг мағлуб этилганидан мамнун эканлигини жўшиб-кўпириб, чексиз бир қувонч билан айтиб беради. Ўртада Искандарнинг “янги ниқоби” ҳақида сўз боради, шунда Спантамаъно: “Бесс эсингдан чиқдимми? Искандар мана нима учун келмоқда? Форс қўшинининг қолган-қутганини қириб ташлайди-да, кейин қайтиб кетади”, – дейди. Форслардан бутун вужуди билан нафратланган Спантамаъно Искандарга нисбатан илиқ фикрда эди. Гўё Искандар Сўғдиёнани форслардан тозалайди ва Спантамаъно ўз юртининг ҳукмдорига айланади.

Биз Спантамаънони ватанпарвар қаҳрамонимиз сифатида севганимиз учун романда унинг Ватанга бўлган муҳаббатини кутиб, излаб, истаб ўқиймиз. Бу муҳаббатга биринчи марта яна дўсти билан қилган суҳбатларида дуч келамиз: “Мен ўзим ўз юртимга ҳукмдор бўлишни истайман. Мен ўзим далаларимда ўстирадиган ғалланинг нони-

ни егим келади. Мен ўзим қўйларимнинг гўштини емоқ истаيمان”. Бирдан кўзингизга, тасаввурингизга чизилган Спантамаънони ҳақиқий Инсон сифатида ҳам қайтадан кашф қила бошлайсиз. Машҳур аллома Цицероннинг қуйидаги гаплари худди Спантамаъно ҳақида айтилгандай: “Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақраболар қимматлидирлар; лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина “Ватаз” отли сўзда мужассамлашгандир”. Ёзувчи диалоглар, суҳбатларни шундай маҳорат билан тузиб чиққанки, ҳар бир жумлага, ҳар бир сўзга ана шу буюк муҳаббат сингдириб юборилган. Китобни мутолаа қилишингиз давомида бу муҳаббат қудрати гоҳо баҳор елидай хушбўйларини таратиб, гоҳо момақалдироқдай гулдураб, чақмоқдай ўт сочиб ифода этилади. Биз бу ҳақда кейинроқ яна тўхталамиз.

...Вахшунварта билан суҳбат. Бу суҳбат худди Спантамаънони ҳар томондан тасвирга олаётган камерага ўхшайди. Бу “камера” сабаб Спантамаънонинг Искандар тўррисидаги ўйлари бироз бўлса-да, ўзгарганига гувоҳ бўламиз. Спантамаънонинг, Искандар қолган-қутган форсларни йўқ қилиш учун келаяпти, деган фикрларига дўсти Вахшунварта: “Зулқарнайн аллақачон форсларни енгди. Энди нега бу ёққа келаётир?.. Зулқарнайнга ишонмайман. Ким билади унинг калласида нима бор? Йўқ, у сен-у мен учун ўз бошини хавф-хатарга урмайди. Эшитишимча, Искандар кўп маккор”, – деб жавоб қайтаради. Спантамаъно нима қиларини билмай иккиланиб қолади. Ахийри Вахшунварта билан шимолга – Сўғдиёнага, Вахшунвартанинг дўсти – Навтака ҳокими Ороба ёнига йўл олишади. У ерда Спантамаънони янги кўргуликлар кутиб турган эди.

Спантамаънонинг муҳаббати ва ўхшаш қиёфалар

Спантамаънонинг ҳам юртига, ҳам фарзандига, ҳам севган ёрига бўлган муҳаббати сизни роман охиригача тўлқинлантириб, ҳайратлантириб туради. Унинг ўлиб кетган форс

хотини, Бесснинг синглицидан бўлган Отана исмли қизи бор эди. Қизчасини урушга кетаётганида Панжакентда тарбиячилар қўлига топширганди. Охирги марта уч ёшлик пайтида кўрганди. Навтакага келганидан бери соғинч ҳисси кучайиб, уни толиқтириб қўйганди. Бир куни эрталаб унинг олди-га қизини олиб келишади. Спантамаъно қизини кучоғига олади, шунча йил қийнаб келган оталик муҳаббати кўзёшларга айланади. Уч кун давом этган соғинчли дийдорлашувдан сўнг қизини панжакентлик кексалар билан бирга уйига жўнатиш тараддудига тушади. “Нима учун мени ҳайдаб юборяпсан?” – хўрлиги келиб йирлайди қизи. Бечора Спантамаъно сел бўлиб кетади: “Сени ҳайдаётганим йўқ, қизим. Тезроқ жўнаб кетишингни илтимос қиляпман. Сен кетишинг керак. Бу ерда ёмон одамлар кўп. Кўрдингми, уларнинг кўзлари қандай хунук? Сени еб қўйишади...” “– Нега ўзинг қоляпсан? Бирга кетамиз”. “Иложи йўқ, қизим. Ёмон одамлар сен отангни соғиниб, ўйлаб ўтирадиган Панжакетга бормаслиги учун мен уларнинг йўллари қўриқлаб туришим керак. Мени эсингдан чиқариб юбормайсанми, Отана? – Ҳеч қачон.” Қизини кузатиб қўйишга чиқади. “Сўзлай деса йиғлаб юборишдан қўрқиб, йўлда узоқ-узоқ туриб қолади.” Афсуски, Спантамаъно фарзандини қайта кўриш энди насиб қилмаслигини ҳали билмасди. Ёзувчи саккиз ёшар қизчанинг эркаланиши-ю, йиғлашларини, отаси билан суҳбатларини жуда табиий ва таъсирчан акс эттиради. Спантамаънонинг оталик муҳаббати... Фақатгина уч бет, холос. Бу муҳаббат уч бетга сифармикан? Бироқ ёзувчи маҳорати шундаки, сиз бир отанинг соғинч билан, ҳаяжон билан тепиб турган юрагини ҳис қиласиз, бу соғинч, бу ҳаяжон сизнинг ҳам қалбингизга кўчиб ўтади...

Ҳа, дунёда Одам Ато билан Момо Ҳаво яралганидан бери муҳаббат бор ва у абадул-абад яшаб қолади. Ҳар бир инсон юрагини бу туйғу асир олган, асир олмаган бўлса, бир кун олажак. Навоий бобомиз: “Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ”, деган эдилар. Спантамаъно “жони бор”лардан эди. Юқорида хабарчи македонияликларнинг Спантамаъно ҳақида айт-

ганларини келтирган эдик. Спантамаъно чиндан ҳам шундай эди. Унинг “ҳеч кимдан тап тортмайдиган”, тўпори, телбанамо характери уни бошқалардан ажратиб туради. Айниқса, Оробанинг қизи Зарони севиб қолиши воқеасини ўқиб таажжубга тушасиз. Бир куни деворга чиқиб, хаёл суриб ўтирган Спантамаъно ўзига томон келаётган қизларни кўради. Сал олдинроқда бораётган қадди келишган, ҳурлиқо қиз Спантамаънонинг оловли нигоҳларини сеҳрлаб олади. Қиз яқинлашгач, табассум қилиб, чаккасидаги атиргулни унга ташлайди. Ўзини йўқотиб қўйган қиз гулни илиб тўхтайдди. Бирдан Спантамаъно: “Мен сенга уйланмоқчиман, розимисан? Ҳа, деётганингни кўзларингдан кўряпман. Отанг ким? Ҳозироқ унинг олдига бораман”, – дейди. Қуйилиб келаётган сўзлар, тагин шунақа сўзларки, қизни тамоман гангитиб қўяди. Буни лаҳзалик ошфталикка йўйманг, буни шунчаки айтилган ширин гаплар, деб ҳам ўйламанг. “Тезда қўлга киритилган нарсадан осон воз кечилади”, деган нақл бор. Бироқ бу асло Печориннинг ёхуд Онегиннинг муҳаббати эмас. Спантамаъно то умрининг охиригача севгисига, охир-оқибат, унга ўлим шаробини ичирган ана шу севгисига содиқ қолади. Бу оташ сўзлар биз таъкидлаётган Спантамаънонинг вайронийиб феъли сабаб. У шундай дунёга келган, шунақа юрак берилган. Бирор ерда эшитганмисиз ё ўқиганмисиз – бир қизни пешинда севиб қолиб, кечқурун тўй қилиб олган йигитни.

Стендалда бир гап бор: “Севги – ажиб бир гул, аммо тубсиз жар ёқасида ўсган бу гулга яқин бормоқ ва узмоқ учун жасорат керак”. Спантамаъно муҳаббатининг чин ва соф эканини унинг жасорати яна бир карра исбот этади. Сулув Оробанинг қизи эканлигини билгач, ўша заҳотиёқ унинг отаси ҳузурига боради.

Йигит билан қизнинг отаси ўртасида бўлган суҳбатда эса жамики камчиликлари-ю, нуқсонлари билан Оробанинг асл қиёфаси кўз олдингизда намоён бўлади. Унинг шахсияти ҳақида биров тўхталадиган бўлсак, у ўтакетган такаббур ва айёр, ўз манфаати учун ҳеч нарсадан тап тортмайдиган мунофиқлардан. Лекин энг асосийси... бойликка ҳирс қўйган, агар

деворга тилло танганинг расмини чизиб қўйсангиз ҳам, ўшани олмоқчи бўлиб бошини уриб ёради. Бойлик учун ҳар қандай тубанликка, ҳар қандай разилликка қўл уради. Ҳатто, яхши таниш бўлмаган одамига қизини бериб юборишга тайёр. Спантамаъно Оробага, қизингни бер, деб роса ялинади, Сиёвуш авлодиданлигини айтиб, дўқ уради. Аммо ғазабланган Ороба кибр билан қичқиради: “Сиёвуш авлодиданмишлар!.. Гўнг авлоди, мана сен кимсан! Ўзи йиртиқ иштонда юради-ю...” Шунда Спантамаъно қўйнидан учта йирик, оппоқ олмос чиқариб, Оробанинг олдига ташлайди. “У нимадир демоқчи эди, томоғига бир нарса тиқилгандай йўталди-ю, қимматбаҳо тошлардан кўз узолмай қотиб қолди”. Спантамаъно тезроқ жавобни эшитиш учун, олмосларни қайтадан рўмолчага териб солади. Ороба энди бутунлай бошқа қиёфага киради.

– Буни маслаҳатлашиш керак! – деди Ороба рўмолчага ёпишиб.

– Кўзинг кўр бўлсин, қари чўчқа, – тўнғиллади Спантамаъно ва рўмолчани юлқиб олди.

– Буни масла... э-э-э... м-маслаҳатлашиш нима керак? – деди Ороба патнисга жаранглаб тушган олмосларни териб оларкан. – Мен р-розиман. Ким Сиёвуш авлодига ўз қ-қизини беришга рози бўлмайди?

– Йиртиқ иштонлар-чи? – эслатди Спантамаъно айёрона кулиб.

– И-иштонни нима дахли бор? – қимматли нарсаларни қўйнига яшираркан, Оробанинг жаҳли чиқди. – Йиртиқ иштон қ-қайтанга яхшиям. Ш-шамол к-кириб туради, с-салқин, қулай...”

Ёзувчи очиқдан-очиқ кулади, ўз нафсининг қулига айланганлар аҳволини ҳажв пардасига ўраб, мазах қилади. Буюкликдан буюклик туғилади деганларидай, разолатдан ҳам разолат туғиларкан. Оробанинг қизи Заро отасига тортган экан. Буни тўйнинг биринчи кунидасёқ сезасиз. Отаси қилган шошқалоқликдан норози бўлган қиз ҳар хил хаёлларга боради. “Умрининг охиригача бўм-бўш ва совуқ Панжакент қалъасида яшаши”ни ўйлаб, вужуди музлаб кетади. Спантамаъно

олдига сочиб кетган ёқутлар эсига тушгач, қоронғу хаёллар ўрнини “Сўғдиёнанинг энг машҳур аёли” бўлиш ҳақидаги ёруғ хаёллар эгаллайди. “Ороба кириб келганда, у сочилиб ётган ёстиқлар устида ётганча, ҳаяжон билан ёқут, марварид ва дурларни битта-битта териб олмоқда эди”. Кейин ҳам асарнинг ҳеч бир жойида Заронинг муҳаббати акс этган бирор далил топа олмайсиз. Бунчалик тошбағирликка сабаб нима экан-а? Севмай турмушга чиққаними? Йўқ, бойлик. Ҳа, у кўзларни кўр, юракларни тош қилгувчи экан. Ёзувчининг куйидаги гаплари барча саволларимизга жавобдай: “Қиз бойлик ҳамма нарсани ҳал қилади деб ҳисобланадиган, кармони тўла одам иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббатга лойиқ, деб қараладиган, пулсиз одам эса энг паст деб муомала қилинадиган муҳитда тарбия кўрган эди”. Заронинг Спантамаънони севмаслиги аниқ, лекин айти пайтда уни ёмон ҳам кўрмайди. Чунки Спантамаънонинг тиллоси бор, ёқути бор.

Агар Я. Илёсовнинг ижодига синчиклаб назар ташласангиз, у бошқа асарларида ҳам Оробага, Зарога ўхшаган образлар яратганига гувоҳ бўласиз. Масалан, “Олачипор ажал”даги Фрада ва унинг қизи Райада Ороба билан Заронинг худди ўзгинаси. Фрада ҳам обрўли оқсоқоллардан, унинг бойликка ўчлиги Оробани эслатади. У ҳам қизини бойлик эвазига “қурбон” қилади, Спарангизнинг ўз қизида кўнгли борлигини билгач, қизи орқали бойлик, обрў тама қила бошлайди. Севгисини барча нарсдан устун қўйган Тўмариснинг ўғли Спарангиз тўрт туяга ортилган тилло-ю, зарларни ваъда этади, шунда Фрада қизининг “муҳаббатига” қаршилиқ кўрсатмай қўяди. Гарчи Райада Зарога ўхшаб кетса-да, унинг қалби муҳаббат таъмини бироз бўлса ҳам сеза олади. Ўхшаш қиёфалар, ўхшаш тақдирлар.

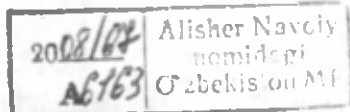
Искандар билан юзма-юз

Бу ёқдан Искандар келяпти, у ёқда форс Бесс ўзини шоҳ Артахштра Тўртинчи деб эълон қилиб бошига олтин тож кийди. Спантамаънони яна иккиланиш қийнайди – Искан-

дарми ёки Бесс? Шундай кунларнинг бирида бир сўзд Спан-тамаънога Искандар юборган мактубни олиб келиб қолади. Хат, мен форслардан аламимни оляпман, фақат Бессни ту-тиб жазолашим керак, наҳот сен ҳам форс тарафида бўлсанг, менга ёрдам бер ва кейин Сўрдиёна сеники бўлиб қолади, деган мазмунда эди. Навтака ҳокимининг оддий бир куёви, оддий бир Спантамаънонинг катта-катта мамлакатларни забт этиб келаётган жаҳонгирдан бундай хат олиши умуман хаёлига келмаганди. Бироқ барибир эҳтиёткорликни йўқотмайди. Атрофдагиларни маслаҳатга чақиради. Балки оломон бақир-чақир қилиб кўчага чиқмаганда эди, Спантамаъно Искандар таклифига кўнмаган бўларди ҳам. Оломон молларини талаётган, аёллари-ю болаларини ўғирлаб кетаётган, ваҳшийликлари ҳаддан ошиб кетаётган форслар устидан шикоят қилади. Форсларнинг бунчаликка боришини кутмаган Спантамаъно: “Форсларни уринг!” деб буйруқ беради. Бугун Навтака оёққа туриб, аламини олишга киришади. Охир-оқибат мактубда сўралганидай, ғазабланган Спантамаъно Бессни юнонлар чангалига топширади.

Атрофдаги одамларидан тузукроқ маслаҳат эшитма-гач, Спантамаъно Сўрдиёнага келиб қолган юнонларнинг кичик шаҳарчасига – дўсти Паллант ёнига келади. Шоир-табиат Паллант Искандар келиши ҳақида Спантамаъно биринчи марта қандай ўйга борган бўлса, шундай фикр билдиради, бутун вужуди билан хайрихоҳлигини айтади ва Спантамаъно билан бирга ширин орзулар қанотида пар-воз қилишади. “Сен руҳимни кўтардинг”, дейди Спантамаъно. Энди Спантамаъно Искандар тўғрисида аниқ бир тўхтамга келганди. Мароқандда Спантамаънони Искандар билан учрашув кутмоқда эди.

“Мароқанд Сўрдиёнанинг қадимий пойтахти бўлган. Уни афсонавий Сиёвушнинг отаси Кайковус подшо қур-дирган дейишади...” Деярли китобнинг ҳар бир саҳифа-сида бундай тарихий маълумотларга дуч келасиз. Биз юқорида Я. Илёсовнинг ёзувчи сифатидаги маҳорати, санъатининг айрим қирраларига назар ташладик. Адиб-

нинг яна бир истеъдоди тарих илмининг ҳам катта билимдони эканлигида намоён бўлади. У битта асар ёзиш учун жуда кўп тарихчиларнинг китобларини ўқиб чиққанини, астойдил изланганини ҳис қилиб турасиз. Шахсан мен кузатганим, ёзувчи “Сўғдиёна” романида Плутархнинг “Искандар Мақидунли” китобидаги кўпгина қизиқарли маълумотларни келтиради. Шувингдек, Искандар ҳақида сўз кетганда, Клитархнинг солномаларидан парчалар берилади. Адибнинг “Олачипор ажал” асарида, ҳатто Беҳистун қоятошларидаги ёзувлардан намуналар келтирилган. Бундан ташқари, ушбу повестда муз кўчишидан кейинги давр, орийларнинг ер юзига тарқалиши ҳақида, сак ва массагетлар, уларнинг урф-одатлари, эътиқодлари, дафн маросимлари ҳақидаги ажойиб маълумотлар ёзилган.

Буни қарангки, биз ўқиган тарих китобларининг бирортасида Спантамаъно билан Искандарнинг учрашгани ҳақида ёзилмаган. “Сўғдиёна”да эса бу икки баҳодирнинг юзма-юз келиш саҳнаси асарнинг энг ҳаяжонли нуқталаридан бирига айланган. Барча жанг-у жадал тасвирлари бир тараф – Спантамаъно билан Искандарнинг юзма-юз келиши саҳнаси бир тараф...

Меҳмонларни кутиб олиш учун Мароқанддан ташқарига, Бухоро йўлига чиқиб турган сон-саноқсиз оломон. Ниҳоят, кутилган лаҳзалар бошланади. Ҳамманинг кўзи фақатгина икки одамда – Искандар ва Спантамаъно. “У ҳам, бу ҳам жойидан қимирламади. У ҳам, бу ҳам биринчи бўлиб саломлашишни истамаётганга ўхшарди. Улар от устида индамай ўтиришар, Искандар Спантамаънога баджаҳллик билан амирона тикилар, Спантамаъно эса Искандарга бамайлихотир, лекин бироз масхараомуз қараб турарди... Сукунат тоқат қилиб бўлмас даражада чўзила бошлади. Атрофда турганларнинг юзларидаги табассум сўнди. Майдон узра хавф-хатар кўз илғамас қанотларини ёзди. Буни ҳаммадан бурун Искандар ҳис қилди. (!)” Искандар тўқнаш келган Спантамаъно эмас эди,

йўқ-йўқ. Искандар Шарқ билан юзма-юз келди, ҳа, биринчи марта Шарқ билан! Йирик-йирик империялару қудратли салтанатларни забт этиб келаётган, қаршисида не не ҳукмдорлар тиз чўккан, этагини ўпган жаҳонгир, бутун дунёни зир титратиб турган жаҳонгир энди умрида илк бора Шарқ билан, Осиё билан учрашди... Ва қаршисида турган саҳройи бир сўғднинг нигоҳлари унинг бутун вужудини, онгу шуурини ларзага солди. “ – Спитаменни Диогенга ўхшаб кетади деб ишонтирган эди. Аммо униси қадаҳсиз ҳам кунни ўтишига амин бўлгач, уни уриб синдирган бўлса, буниси ҳаммадан олдин менинг бошимни пачақлайди...” Ҳа, Спантамаъно Искандар ўйлаганчалик бефаросат эмас экан. Аксинча, у – Қоплон бўлиб чиқди. Доим устига ташлаб олиб юрадиган қоплон териси унинг чексиз моҳирлигини, зийраклигини, ўз ўрнида айёрлигини ҳам кўрсатиб турарди. Бу Қоплоннинг – “Спантамаънонинг қараши македонликка уни, Искандарни ейишни қаеридан бошласам экан деб шайланиб, юмшоқ жойини синчиклаб кузатаётган йиртқични эслатарди...”

Сабр косаси тўлган, юрагида аллақандай даҳшатли қутқу, фулғула пайдо бўлган Искандар Спантамаънога қарши қатъий уруш эълон қилади. Аммо Искандар битта ножўя қадам қўйилган лаҳзада, “македон ёки юнон пичоғидан ақалли битта сўрд хўрози ўлган заҳоти” уруш бошланишини, македонияликлар бошига гул ўрнига тошлар ёғилишини жуда яхши тушунади, англайди. Шунинг учун ҳам энди унга биринчи навбатда, шаҳардан четроқда, янги босқинчиликларни амалга ошириш учун хавфсизроқ ва қулай жой керак эди.

Ниқоб йиртилди

Учрашувдан сўнг кўп ўтмай, Искандар Киресхата (Ҳозирги Хўжанд)га йўл олади. Агар жанг бошланса, Яксарт (Сирдарё) ортидаги скифларни сўғд томонга ўтказмаслик керак, бундан ташқари сўғдларда қурол учун за-

рур бўлган темир кам, темир кони эса Киресхата яқинида. Бу шаҳарнинг умуман, ҳар тарафлама қулай ҳудудда жойлашгани юнонларга қўл келади.

Ҳазаб отига минган Искандар очиқдан-очиқ босқинчилик йўлига ўтади. Спантамаънонинг дўсти Паллантни ўлдиришади. Мароқандда ҳунармандлардан бож талаб қилишади, эвазига қандайдир бир сопол синиқларини бериб лақиллатишади. Бу ҳам камлик қилгандай, юнонлар уларни тутиб калтаклашади.

Искандар кийган ниқоб йиртилади. Спантамаънонинг кўзи энди очилади. Куч бирликда! Кўмак берипши мумкин бўлган ҳамма кучларни йиғиш керак. Авваламбор, у қайнатаси Оробанинг олдига келади. Лекин Ороба Спантамаъно ўйлаган одам бўлиб чиқмайди. “Менга деса Сўғдиёна тепасида тоғлиқ бир кўзли девлар турмайди-ми, фақат улар менинг ҳ-ҳаётимга ш-шафқат қилса-ю, мол-мулкимни ярмини ў-ўзимда қ-қолдирса бас”. Спантамаъно бундай разилликни ақлига сиғдирилмайди. Эҳ, Ороба... Унга ўхшаганлар кимнинг қўйни тинч, иссиқ бўлса, ўзини ўша ёққа уради. Кеча форсларга сотилганди, бугун юнонларга сотилади, эртага яна бошқа бировга. Қанийди бундайларнинг Тарас Булбадай оталари бўлса!... Ороба Ватан деган тушунчани онгига умуман сиғдирилмайди, ўзига таниш бўлган жойда яшади нима-ю, бегона ерларда яшади нима? Энг асосийси – у тирик, нафас оляпти. Унинг ҳаётида ҳеч қандай мақсад ҳам йўқ, эътиқод ҳам; ёлғиз сиғинадиган нарсаси – пул. “Биз ҳақиқий инсон деб аташга лойиқ топганимиз кучли эътиқодга эга бўлмаслиги мумкин эмас”, деган эди Чернишевский.

Я. Илёсов, асарларида нафақат ёзувчи, нафақат тарихчи сифатида, балки бир файласуф сифатида ҳам намоён бўлади. У ҳар бир воқеага ўз фикрини, муносабатини билдириб туради, қаҳрамонлари тилидан ўткир-ўткир ҳикматларни айтади. Асарда албатта, файласуф образини топасиз, тўғри, у бошқа қиёфада бўлади, яъни у ё чўпон бўла-

ди, ё ҳукмдор, ё яна бошқа биров. “Сўғдиёна”да эса бу образ Спантамаънонинг аъёни Датафарн қиёфасида акс этган. “Ороба қизи Заро” бўлимидаёқ қуйидаги ҳикматларга қулоқ осамиз: “...агар йўлбарс ҳўкизга ҳужум қилса, у нима қилган бўлади. Ўзига яхшилик қилган бўлади, чунки у ҳўкизни емаса очидан ўлади. Тўғрими?... Агар ҳўкиз йўлбарснинг қорнини ёриб ташласа, у ҳам яхшилик қилган бўлади, ўзи учун албатта... Яхшилик – бу замирига ёмонлик яширилган чиройли сўз, холос. Яшашнинг маъноси бир-бирини емоқдан иборат”. Датафарннинг бу мулоҳазалари Спантамаънони ўйлантириб қўяди. Аммо доно форснинг фикрларига ҳеч қандай муносабат билдирмайди.

Орадан анча вақт ўтади. Юрт остонасига кириб келган Искандарни халоскор, деб ишонган Спантамаъно алданганини кечроқ англайди. Искандар оғзида “халоскорлик” деган гулни тишлаб олган илон бўлиб чиқади. Бу баҳайбат илон билан олишмоқ учун ён-атрофдаги қўшниларига чопар юбориб, кўмак ўтинади. Бироқ ҳамма қўшиллар бош тортади. Ўз қайнатаси берган оғир зарбадан кўнгли чўккан Спантамаъно чопарлар келтирган хабардан баттар ғам-андуҳга берилади. Ичкиликка ружуъ қўяди. Уни бу ғафлат ботқоғидан Варахран билан Баро қутқаради. Улар, Искандар билан курашиш учун халқ бор, дейдилар. Халқ йирилади, денгизга айланади ва 300 мингга яқин юнонни қиличдан ўтказилади.

Ана шундагина Спантамаъно Датафарн айтган фалсафага жавоб беради: “Ҳамонки дунёда икки хил ҳақиқат: йўлбарс ҳақиқати ва буқа ҳақиқати мавжуд экан, мен иккинчисини қабул қиламан. Менинг яшагим келади. У мени еб юбормаслиги учун мен унинг қорнини ёриб ташлайман. Бирорта ҳам йўлбарс қолмасин. Буқалар ўтлоқларда бемалол ўтлаб юрсин. Мана мен учун олий ҳақиқат...”

Инсон эрки. Дунёда бундан-да тотли, бундан-да муқаддас (шундай дейишга ҳақлимиз зотан) сўз бормикан? Инсон туғилганидан бери эркинликка интилиб яшайди.

Бешикка боғланган болани озгина ечиб қўйинг-чи, қандай қувониб яйрайди, нигоҳлари ҳам бирдан ўзгаради, қўлларини ёзиб қиқирлай бошлайди. Лекин қайтадан яна боғла-сангиз, ён-верига безовта аланглайди, қафасга тушган қуш-дай тўлғанади, қичқиради, йиғлайди – исён қилади.

Юқорида биз Чернишевскийнинг эътиқод ҳақидаги гап-ларини келтирган эдик. Мана, сизга эътиқод – инсон эркига интилиш. Одам ўзи қачон эркин бўлади? Ватан эркин бўлган-да, Ватан озод бўлганда. Демак, инсон эркига интилиш – бу Ватаннинг озодлигига интилиш билан баробар. Инсон эрки, юрт озодлиги учун кураш бундан 2,5 минг йил муқад-дам эмас, балки қадимул айёмда бир қабила иккинчи қаби-лага ҳужум қилганда, унинг яшаб турган ғорини эгаллаб олганда бошлангандир. Я. Илёсов қаламидан тўкилган фал-сафа ана шу буюк интилишни улуғлайди. Ёзувчи бизга Ва-танга муҳаббат туйғусини ўргатмайди, балки ўзимизга сез-дирмай, қалбларимизда уни тарбиялайди. Я. Илёсов асар-ларининг беқиёс қиммати ҳам ана шунда!

Эътиқоди синмас Спантамаънонинг Мароқанд деворла-ри яқинидаги жангда юнонлар устидан қозонган ғалабаси ишончига ишонч, кучига куч қўшади. У бу ғалабадан сўнг Искандар қўшинига яна тўқнаш келади. Бу ғал Политимет (Зарафшон) бўйида. Спантамаъно, жангчилари сони Искан-дарникидан бир неча баробар кам бўлгани учун ҳийла иш-латишга мажбур бўлади. Сўғд жангчилари ортга чекинар, пистирма кўяр, яна чиқиб ҳужум қилар эди. Искандар Спан-тамаъно аскарлари тўқайзорда яшириниб турганидан хабар топгач, чакалакзорга ўт қўйиб юборади. Олов ичидан чиқиб келаётган дарғазаб саклар, сўғдлар Искандар аскарларига қақшатқич зарба беради. Тасаввур қилиб кўринг-а... Ҳам даҳшатли, ҳам ҳаяжонли манзара. Гўё ўзингизни Спантамаъ-но аскарлари сафида ҳис қиласиз, аччиқ тутундан нафасин-гиз қайтиб кетади, қўлингизда қилич, қаршингизда ёғий...

Ёзувчи ҳар бир жанг саҳнасини маҳорат билан тасвир этадики, ўзингизни қаҳрамонлар билан бирга ҳис этасиз, улар билан ёнма-ён туриб, душманга ташланасиз, саҳро-

ларда юриб ташна бўласиз, тоғларда юриб эпчилликни ўрганасиз, жазирамаларда этингиз куяди. “Ёзувчи – энг аввало рассомдир”, деган экан донолардан бири. Я. Илёсов қалами чизган суратлар сизни сеҳрлаб қўяди. Ёзувчи ҳар бир одамнинг эғнидаги кийимидан тортиб бармоғидаги узугигача, биз китобларда расмини кўрган кўҳна шаҳарларнинг деворлари-ю, қалъаларидан тортиб, сарой ёхуд уй ичидаги оддий буюмларгача шундай ишонарли ва жонли тасвирлаб берадики, заррача бир сунъийликни кўрмайсиз ва бундан беихтиёр ҳайратга тушасиз. Сиз асарга, асар сизга сингиб кетади. Тарихийлик билан бадийлик уйғунлашиб, бир бутун гармония ҳосил бўлади ва бу маҳорат сизни юз карра ҳайратга солади...

Дарвоқе, юнонларнинг икки минг аскарини йўқ қилган Спантамаънонинг бу сафар ҳам зафар кучгани Искандарга ҳақоратдай таъсир қилади. Қаҳри қайнаб, кўзларига ҳеч нарса кўринмай қолади.

“ – Вайрон қилинг!

– Ўт қўйинг!

– Зўрланг!

– Ўлдиринг!”

Искандарнинг буйруғи шундай эди. Спантамаъно қолган жангчилари билан чекка қишлоқларга қочиб кетади.

Руҳий покланиш ва сўнгги кунлар

Искандар Бақтрияни, Мароқандни, Сўғдиёнани эгаллаб олган. Ҳамма жойда унинг одамлари. Спантамаънони эса Вахшунвартага ўхшаган “дўст”лари ҳам ташлаб кетган, бир сиқимгина аскар билан қолган. Нима қилиш мумкин ахир? Бу ўйлар Спантамаъно руҳиятини эговлаб ташлайди. Яна мусаллас ичишликка берилади. Шунда яна Баро ва Варахран уни бу тушқувлик, умидсизлик тузоғидан қутқариб чиқади. Спантамаънони Таноаксар исмли, кўзлари кўр кекса бир довишманд олдига олиб келишади. Икки юз ёшни қоралаган Таноаксар мамлакат буюк фалокатга

учраганда ва халққа донишманд кексанинг маслаҳати керак бўлгандагина тилга кирар экан.

Донишманд билан суҳбат Спантамаънонинг шу пайтгача нима учун, ким учун яшаб келганини очиб беради. Донишманднинг саволига жавоб бераркан, Спантамаъно Мароқандни эслайди. У боши берк кўчага кириб қолганда халқни оёққа турғизганди. Нега? Ўшанда у куч халқ томонидалигини кўра олган эди. Демак, ақл уни шундай қадам қўйишга ундаган. “Унинг юраги эса халққа эмас, Сиёвуш авлодига ачинган эди”. Ўзини йўқотиб қўйган Спантамаъно ҳақиқатни тан олади. “Одамнинг ўз манфаати йўлидаги курашда топган шуҳрати эмас, эл манфаати учун курашда топган шуҳрати абадий қолади”; “Сенинг номинг келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади... Буюк ишлар бир зумда амалга ошиб кетмайди. Хужум қил! Кураш! Лозим бўлганда ортга чекин. Аммо нима учун курашаётганингни унутма”. Спантамаъно донишманднинг ушбу айтган сўзларини юрагига умрбод нақш этади. Суҳбатдан сўнг Спантамаъно тонгга қадар ухлаб қолади, туш кўради. Тонготарда Спантамаъно бутунлай ўзгариб уйғонади. “Сен, кўзи ожиз одам, менинг кўзимни очдинг. Энди улар абадий юмилгунча курашавераман”, дейди у. Ҳа, Спантамаъно худди мутасаввуфдай руҳий покланишдан ўтган эди. Донишманд, найзангни учига боғлаб қўй, деб Широқнинг сочидан бир ўрим инъом этади. Энди сиз Спантамаъно қиёфасида Тўмарис, Широқ, Жалолиддин руҳиятини, Ҳожимурод (Л. Толстой) руҳиятини ҳис қиласиз.

Покланишдан сўнг Спантамаънода қоплондай шижоат пайдо бўлади. У жангчилари билан бирга юнонлар эгаллаган қалъаларни талайди, юнон аскарларининг кўпини қиличдан ўтказди. Хуллас, юнонларни ер тишлатишга жидду-жаҳд билан аҳд қилади. Бироқ массагетлар йўлбошчисининг ўғли Дейока, масхарабоз ниқобидаги македон Тигранлар бу орзулар осмонида қора булут бўлади. Ҳаммаси Искандарнинг хос навкари – Тиграннинг Спантамаъно кўшин йиғаетган қишлоққа қириб келишию, кул-

гили гаплари, хатти-ҳаракатлари билан аскарлар меҳрини қозонишидан бошланади. Ҳеч ким унинг айроқчи эканини, махсус топшириқ билан юборилганини хаёлига келтирмайди, шубҳаланмайди ҳам. Бундан фойдаланган Тигран аста-секин ўз мақсадини амалга оширишга киришади. Юқорида Ороба, Фрада сингари образлар орқали Ватан хоинлари, бойликпарастлар қиёфасини кўрган эдик. Буни қарангки, уларнинг сафи яна бир кимса билан бойийди – Дейока. Ҳа, шу қаҳрамон Тиграннинг режаларини рўёбга чиқарувчи “восита”га айланади. Қармоқ тайёр – бойлик. Яна қанақа бойлик денг, Спантамаъно белига қистириб юрадиган халтачадаги қимматбаҳо тошлар!.. Шундай қилиб, Дейока Спантамаъно ишончини шунчалик қозониб оладики, кўшиннинг бир қисмини бошқариш Дейока зиммасига юкланади. Бу Тигранга айни асқотади. Дейока навбатдаги жанг пайтида кўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб, Баро кўл остида жанг қилаётган сўғд ва бақтрийлар юки ортилган араваларни талашга киришиб кетади. Кўшин чекинади, анчагина йўқотишлар бўлади. Жангдан кейинги ҳордиқ пайтларида Тиграннинг уйдирмалари, ёлғонлари таъсирида аскарлар бирин-кетин тарқаб кета бошлайди. Охири Спантамаънонинг ўзидан бошқа ҳеч ким қолмайди ва у душман ичига бир ўзи кириб боради.

Сиёвуш авлодининг сўнгги вакили мағрур келмоқда. Беихтиёр ёдимизга Ф. Купернинг “Сўнгги могиқан” асари келади. Унда ҳам бир авлоднинг, могиқанларнинг Ункас исмли сўнгги зурриёди ҳақида ҳикоя қилинади. Асар сўнгида ўша Ункас муҳаббат учун, бир инглиз қизи учун жонини қурбон қилади. Спантамаъно ҳам асар охирида, ҳамма нарсасидан жудо бўлгач, қалбининг таскини, ҳаётининг умид чироғи бўлган муҳаббатини излаб, юнонлар чодирига кириб келади. “Заро!” – эркалаб шивирлаганча Спантамаъно қизга талпинади. Заро эса... “У эрига қаҳр билан ўқрайди. Агар кўзлар камон ўқидай ярадор қила олганда эди, Спантамаъно турган жойида ҳалок бўлган бўларди”, дейди ёзувчи. Оний сукутдан сўнг, қиз: “ – Ўли-

мингни берсин! – деб вишиллайди” ва ғазаб билан чодирдан чиқиб кетади.

Зиммасига Спантамаънони ўлдириш топширилган Тиграннинг Зарога раҳми келади: “У сенинг эринг... ўзинг ёнига бор, айтгинки, Искандарга ўз ихтиёри билан таслим бўлсин...” Заро чодирга кириб, эридан таслим бўлишини сўрайди. Ғазабдан титраб кетган Спантамаъно хотинини “Йўқол!” деб ҳайдаб юборади. Шунда ёзувчи: “Бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки кишини боғлаб турган, кўзга зўрға ташланадиган нимжон ришта қайта уланмайдиган бўлиб узилиб кетди”, дейди. Бироқ ёзувчи ўзи билмай янглишади. Спантамаъно ҳатто сўнгги нафасларигача муҳаббатига талпиниб яшайди. Тиграннинг қўлида жон бераётган Спантамаъно “Заро!!!” деб қичқиради. Сўнг яна, яна... Қичқариқ учинчи марта нолага айланади ва у жон беради.

Ёзувчи Заронинг кейинги қисмати ҳақида бутун бир бўлимда, асарнинг энг сўнгги бўлимида ҳикоя қилади. “Бу кампирни бутун Катан аҳли танирди. Унинг ёши 98 да эди чоғи...” Ҳа, сиз таниган шу кампир Заро бўлиб чиқадди. У эрининг ўлимидан сўнг Искандарнинг саркардаси Дракилга турмушга чиқади. Кўп ўтмай ажрайди ва яна... яна... умри давомида ўнга яқин эркак билан бирга яшайди. Охир-оқибат тақдир чархпалаги уни хорлик ботқоғига улоқтиради. Ёзувчи Зарога ўхшаган кимсаларни абадий таҳқирланишга ҳукм этади. Заро асар муқаддимасида ҳам, хотимасида ҳам гадолик туғини кўтариб намоён бўлади.

Лекин Спантамаъно Ункасдай, Ункас қалбидагидай муҳаббат учун эмас, бундан юз карра буюкроқ муҳаббат учун қурбон бўлган эди. Зарони излаб келмаган тақдирда ҳам, кузатиб келаётган айвоқчилар уни барибир ўлдиришарди. У одамларини, халқини хотиржам, эркин кўрмоқ истади, она-Ватанини озод кўрмоқ истади. Чиндан-да муқаддас истак, муқаддас фикр. “Спантамаъно” номи “Муқаддас фикр” деган маънони англатишида ҳам рамз бор.

Авлодлар олдидаги қарз

Озодлик ҳақида сўз кетганда машҳур актёр Мел Гибсон иштирок этган “Шерюрак” фильми ёдимга келаверади. Шотландия озодлиги учун аёвсиз курашган фидойи қаҳрамонни фильм сўнгида шаҳар ўртасидаги майдончага келтириб, даҳшатли қийноқлар билан азоблашади. Охири, ҳатто, жалпуднинг раҳми келиб, ўзи ундан ёлвориб сўрайди: “Қироллик белгиси туширилган ёпинчигимни ўп, шунда сени қийнашмайди, осон ўлим топасан!” Қаҳрамон бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлайди, майдонга йиғилган оломон жим... “О-з-о-д-л-и-к!” Бутун вужудингиз ҳайратдан титраб кетади. Ҳа, ҳайратдан. Кўрсатилган қаҳрамонлик онг-у шуурингизни ларзага солади ва бу фильмга муҳаббат қўясиз, унинг таъсирида анча вақтгача ёниб юрасиз.

Мен “Шерюрак” фильмидан қандай таъсирланиб юрган бўлсам, “Сўғдиёна” оламида ҳам шундай яшадим. “Сўғдиёна” ҳам ана шундай бир кино қилинса, деган орзу уйғонди. Роман сиздаги нурурни, фахрни тоғлар қадар юксалтиради. Сиз ана шундай аждодингиз борлигидан ифтихор қиласиз ва аждодингиз ҳақида ана шундай асар борлигидан яна бир бор фахр туясиз қалбингизда.

Тарих. У дарахтга ўхшайди. Дарахт фаслга қараб ўзгаради, баҳор келса яшнайти, кузда хазон бўлади. Тарихнинг ҳам замонга қараб янги-янги ва кутилмаган қирралаари юз кўрсатаверади. Мен “Сўғдиёна”ни ўзбек тилига ўгирган Маъруф Жалилнинг: “Узоқ ўтмиш қаърида унутилиб, алғов-далғов замонлар қуюнлари чангида кўмилиб кетган тарихимизни мавҳумлик оламидан қатра-қатра тегиб, чанг-ғубордан тозалаб, бизга етук бадиий асарлар шаклида туҳфа қилаётган бетакрор санъаткор Явдат Илёсов олдида қарзимиз катта”, деган фикрларига қўшилиб қоламан. Адибнинг ўзбекчага таржима қилинмаган, мутолаа қилинмаган асарлари қанча. Қарзимизни узмоқ вақти келди.

МУҲАББАТ ГУЛХАНИ

(Л.Н. Толстойнинг «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» трилогиясини ўқиб)

Дунёда шундай нарсалар борки, инсон уларни ҳеч қачон унутиб юборолмайди, хотириҳисининг ёрқин саҳифаларига ўчмас қилиб ёзилган бўлади, уларни ёдга олиши билан аллақандай илиқ ҳислар қалбини чулғаб олади, худди куз кунлари борлиқни қоплаган туман аста-секин тарқалиб, олам тиниқлашган сингари кўнгилни ҳам ёқимли туйғулар эгаллай бошлайди, юрагимиз бундай жозиб намоёнликдан энтикиб, беихтиёр танамизга титроқ югуради. Улар – биринчи муҳаббат, биринчи устоз, биринчи ҳайратлар ва ҳоказолардир. Бундай хотиралар инсонни умрининг энг бегубор, энг қисқа, ҳеч вақт такрорланмайдиган, доим ёз бўлиб турадиган фасли бўлмиш болалик оламига етаклаб кетади. Болалик онларимиз ҳаётимиздаги энг қимматли, энг қадрли бебаҳо лаҳзалар ҳисобланади. Ва биз бу лаҳзаларни доим қўмсаймиз, уни бутун вужудимиз билан соғинамиз, бу соғинч угайиб, катта бўлганимизда ҳам, сочимизга оқ оралаганда ҳам томирларда оқяётган қонимизда, қалбимизнинг туб-тубларида яшайверади.

Ёзувчи билан танишув

Болалик, ёшлик сингари илоҳий фасл ҳақида бундан бир неча асрлар олдин ҳам ёзишган, ҳозир ҳам ёзишяпти, бундан кейин ҳам ёзишади. Дунё адабиётининг талай дурдоналари ана шу ажиб ва фусункор фаслга бағишланган. Жумладан, Л.Н.Толстойнинг «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» три-

логияси, Марк Твеннинг «Том Соьернинг саргузаштлари» асари, Ойбекнинг «Болалик», Максим Горькийнинг ҳам «Болалик», «Одамлар орасида», «Менинг университетларим» повестлари, С. Айнийнинг «Эски мактаб», Ф. Фуломнинг «Шум бола» сингари неча ўнлаб асарларни санаб ўтиш мумкин. Мен шулар орасидаги улўф рус ёзувчиси Л.Н. Толстойнинг «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» трилогияси ҳақида алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман.

Бу буюк ёзувчи ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил бўлиши учун унинг ҳаётига ҳам бир назар ташлаб ўтсак. Толстой 1828 йилда Ясная Поляна қишлоғида насабига кўра граф оиласида турилади. Унинг болалик, ўсмирлик ва ёшлигининг илк йиллари қисман шу ерда, қисман Москва ва Қозонда ўтади. Умуман, унинг бутун ҳаёти табиат ва она юртининг одамлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган. У Ясная Полянада деҳқонлар ҳаётини, турмуш тарзини кузатган ва улар билан бирга ишлашни ёқтирган. Уни кўпинча далада чалғи билан ўт ўраётган ёки омоч билан ер шудгор қилаётган ҳолда учратиш мумкин бўлган (машҳур рус рассоми Ч.Е.Репиннинг Толстойни худди шу ҳолатда тасвирлаган картинаси ҳам бор).

Рус адабиётшуноси Б.Бурсовнинг эътироф этишича, ёш Толстойни университетдаги ўқиш қониқтирмайди, шунинг учун 1847 йилда учинчи курсни ташлаб, Қозондан ўз макони – Ясная Полянага келади. Бу ерда крепостной деҳқонларнинг турмушини енгиллатиш мақсадида бутун хўжаликни бошқаришни ўз қўлига олади. У оддий кишилар, пунингдек, киборлар орасида юриб, одамларда шуҳратпарастлик, қандайдир бир жиддий маънавий эҳтиёж сезмай яшаш, риекорлик, қалбакилик каби қатор нуқсонларни кўради ва ўзи ҳам бундай иллатлардан холи эмаслигини англаб, қаттиқ изтироб чекади. У инсоннинг юксак вазифаси ҳақидаги масала устида ўйлай бошлайди, инсон ҳаётининг мақсади ва маъносини тушунишда тобора чуқурроқ фикр юритади. Ёш Толстойнинг бу ҳақдаги мулоҳазалари ўша вақтда юритилган ва кейин то умрининг охиригача давом эттирган хотира дафтарида ўз ифодасини

топган. Хотира дафтарига ёзиб борилган фикрлар доираси борган сари кенгайиб, уни адабиёт майдонига етаклайди.

Толстойнинг бутун ижоди юқорида уни изтиробга солган ва ғазаблантирган, бошини қотирган ўйларининг ёрқин ифодаси сифатида намоён бўлади. Умуминсоний муаммоларни қаламга олар экан, Толстой ўз олдига, тўғрироғи, инсоният олдига шунчалик буюк саволлар қўя оладик ва шундай бадиий камолот даражасига эриша оладик, натижада унинг асарлари жаҳон адабиётининг мумтоз асарлари қаторидан ўрин олади. Бунга мисол қилиб ёзувчининг «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина», «Тирилиш» сингари романларини айтиб ўтиш мумкин.

Толстойнинг қарийб олтмиш йиллик адабий фаолияти «Болалик» қиссаси билан бошланади. Бу қисса дастлаб 1852 йилда Некрасов муҳаррирлик қилаётган ўз даврининг илғор журнали «Современник»да эълон қилинади. Ўша вақтда муаллиф 24 ёшда эди. Юксак маҳорат намунаси, деб баҳоланган ушбу асар қисқа вақт ичида ёш ёзувчига катта шуҳрат келтиради. Сўнг бирин-кетин Толстойнинг «Ўсмирлик», «Ёшлик» деган асарлари олам юзини кўради. Шундан кейин бу уч повесть «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» трилогиясига айланади.

Асарнинг бош қаҳрамони – Николенко Иртенев – Лев Толстойнинг ўзи бўлгани учун ҳам «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» автобиографик трилогия ҳисобланади.

Одамлар билан танишув

«...18... йилнинг 12 августида, худди мен ўн ёшга тўлиб, кўп ажойиб соғалар олган кунимнинг учинчи куни эрталаб соат еттида Карл Иванович бошим тепасида пашша ўлдирадиган таёқчани шапиллатиб уриб, мени уйғотиб юборди». Китоб ана шундай оддий жумпалар билан бошланади, лекин негадир буни бутун асарнинг рамзий мундарижаси сифатида қабул қилдим: боланинг уйғотиб юборилиши – унинг шу пайтгача яшаб келган ҳаёти ўрнига

дафъатан «кўзи очилиб» бошқа шафқатсиз оламни кўриши, ҳайратланиши, норози бўлишини билдирса, Карл Иванович – ҳаётнинг рамзидай, чунки у ўқитувчи, пашшанинг ўлдирилиши дунёнинг шафқатсизлигига ишорадай туюлади. Умуман, бу дебочани Николенконинг келажакдаги тақдирининг рамзий аломати, десак адашмаган бўламиз.

Дарвоқе, Николенко... Толстойнинг бу қаҳрамони фақат гўзалликка, ростгўйликка интилиб яшайди. У ўз ҳаётини барри гўзаллик билан тўлиб-тошган табиат ва атрофидаги одамларсиз тасаввур қила олмайди. Бир куни овга чиқишганда у дарахт остига ётиб олиб, она табиатнинг турли хил ажойиботлари – тоза ҳавоси-ю, ранг-баранг ўсимликлар дунёси, ғаройиб ҳайвонотлар оламига маҳлиё бўлиб қолади, отасининг «Менинг олдимга қуёнсиз қайтиш йўқ!» деган насиҳати ҳам, ов ҳам ёдидан кўтарилади. Демак, гўзаллигини уни ўзини унутиш даражасида ўзига мафтун эта олади. У ҳатто одамларнинг ҳам чиройлиларини яхши кўради. Бироқ ўзининг ташқи қиёфаси хунуклиги Николенконинг қалбини ўкситади. «... келгусида нималарга эга бўла олсам, шуларнинг барисини ҳуснга алмаштиришга тайёр эдим», дейди у. Олти ёшлигида онасининг: «Шуни билиб қўйгинки, Николенко, ҳеч ким сени ҳусннинг учун суймайди; шунинг учун ақлли ва яхши бола бўлишга ҳаракат қилишинг керак», деган гаплари уни чиройли эмаслигига ишонтириш билан бирга яхши ва ақлли бола бўлишига ҳам ишонтирган эди. У ўзини ўраб турган борлиқдаги жамики нарсаларга тийрак нигоҳ билан қарайди, уларнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида мулоҳаза юритади. Асарда унинг мулоҳаза қилиш қобилиятига алоҳида урғу берилади. Масалан, асарнинг бошланишидаги эпизодни олайлик; ўқитувчиси Карл Иванович ўлдирган пашша Николенконинг бошига тушади. У нега (Карл Иванович) акасининг эмас, айнан унинг каравоти тепасидаги пашшани ўлдирганини ўйлай бошлайди. Охири, атайин менинг ғашимга тегиш учун шундай қилган, деган фикрга келиб, ўқитувчисини ёмон кўриб қолади. Бироқ сал ўтмай, ўқитувчиси каравотига ўтириб, уни қитиқлай бошлайди. Карл Ивановичнинг бу иши уни яна ўйлантиради. Нико-

ленко ўқитувчисининг бундай эркалашидан хурсанд бўлиб, у ҳақда бўлмағур ўйга боргани учун ўзидан хафа бўлиб кетади.

Толстой ана шу кичик бир воқеа орқали ёш боланинг таҳлил қилиш қобилияти нақадар нозик эканлигини кўрсатади. Кейинчалик Николениннинг ўзи гувоҳи бўлаётган барча нарсани чуқур таҳлил этиши натижасида фикрий доирасини кенгайтириб боради. Толстой олам билан қадам-бақадам танишаётган гўдакнинг руҳий дунёсидаги ўзгариш ва акс-садоларни шундай маҳорат, ишонарли ҳамда батафсиллик билан тасвирлайдики, буни фақат ўша ёшдаги боланинг ўзи ёзиши мумкин эди, деб ўйлайсан киши.

Катталар дунёси

Асарнинг «Ўйинлар» деган бобига назар ташлайлик. Табиийки, ҳаммамиз болалигимизда турли ўйинлар ўйнаймиз. Масалан, стулларни от қилиб минамиз, дарахт шохларини синдириб олиб, қилич қилиб уриштирамиз, худди Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема»сидаги болага ўхшаб катта-кичик тошларни «туя», «бўри», «танк» қилиб миниб оламиз. Мен ҳам ёшлигимда ҳар хил ўйинлар ўйнаганман. Бироқ улардан бири ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Томимизда газ-сув чиқарадиган аппаратнинг эски темир-терсақлари бўларди. Машҳур француз ёзувчиси Жюль Верннинг «Капитан Грант болалари» асарини ўқиб чиққанимдан сўнг, ўша аппаратнинг ичидаги ашқол-дашқолларини бир-бирига қотириб, ўзим сифадиган «кема» ясаб олганман. Ҳар гал ёмғир ёққан пайтда томга чиқиб «кемам»га кириб олардим. Нега десангиз, ёмғир ёққан вақтда ҳавода сув ҳиди анқийди, гўё ҳамма жой денгизга айланиб қолади. Мен ана шу «кутурган денгиз» устида Жюль Верн қаҳрамонлари билан капитан Грантни излаб бораман. Болалик даврида одамда ана шундай илоҳий ишонч бўлар экан, бу ишонч борлиги учун ҳам ўйинлар бизга чексиз завқ бағишлайди ва биз ҳам олган завқларимиздан маст бўлиб, беихтиёр ҳақиқий ҳаётни ҳам ана шундай ўйиндан иборат, деган тасаввурда бўламиз. Аф-

суски, кейинчалик ўша тасаввур ва ишончлар вақт ўтиши билан бирин-кетин чилпарчин бўла бошлайди ва умрнинг ҳеч бир палласида қайтиб келмайди. Худди шунинг каби Николенко болалар билан ўйнаши учун далага чиққан чоғида акаси Володя «таёқнинг ҳеч қачон милтиқ, стулнинг эса от бўлолмаслигини» айтиб қолади. Болалар жўшқин юракларидаги ишончни шубҳасиз йўқотадилар, сўнг, ўйин ҳам қизиқ бўлмай қолади. Адиб Володянинг бу гапи замирида ҳақиқий ҳаёт ўйин эмас, деган фикр ётганлигига ишора қилаётгандек. Николенко Володянинг ҳақ эканлигини тушунади-ю, шу пайтгача бутун борлиғи билан инониб, шифобахш севги сувлари билан суворилиб келаётган қалб дарахтига болта ургани учун ундан қаттиқ ранжийди.

«Агарда чинакам фикр юритадиган бўлсак, ҳаётда ҳеч қандай ўйин бўлмайди. Ўйин бўлмаганидан кейин ҳаётнинг нима қизиги қолади?..» Руҳи шафқатсизларча синдирилган Николенко энди ўзи учун номаълум бўлган ҲАЁТ ҳақида ўйлай бошлайди. Унинг бу жумлалари остида «ҳақиқий ҳаёт» менга ўйиндан олинадиган завқ-шавқни бера олмайди, деган нидони эшитамиз. Демак, чинакам ҳаёт унинг учун қизиқарсиз. У «ҳақиқий ҳаёт»ни ёши катта кишилар, яъни қариндошларининг ҳаёти деб тасаввур қилади. Николенко аста-секин атрофидаги муҳитга кириб боради, кўз ўнгида одамларнинг ҳаёти янада яққолроқ кўрина бошлайди ва у бирдан тезроқ катта бўлишни хоҳлаб қолади: «Мен болалик чоғимда катталарга ўхшашликка ҳаракат қилар эдим». Шу ерда савол туғилади – нега энди у ўзи учун «қизиқарсиз» бўлган ҳаёт остонасига тезроқ қадам қўйишни истайди? Бунга сабаб бўлган туйғу – муҳаббат. Унинг яқин қариндоши бўлган Серёжа чиройлилиги, кўрсатган «жасорат»лари, мардлик, қўрқмаслик, довюраклик каби олижаноб фазилатлари билан Николенкони мафтун қилиб қўяди. Николенко унга ҳавас билан боқади.

Қалбидаги ҳавас алангаланиб муҳаббатга айланади. Серёжа бўлса унга бепарволарча, гўё хуш кўрмагандай муносабатда бўлади. Николенко бундан қаттиқ озор чекади. У

Серёжадаги гўзал хислатлардан ўрناق олишга, унга ўхшашга ҳаракат қилади, Серёжа у билан ўз тенги сингари муносабатда бўлишини, у билан бирга ўйнашини хоҳлайди. Шунинг учун ҳам Николенко сиртга қалқмоқчи бўлиб турган чин севги изҳорини яшириб, беғубор болалигининг жўшқин туйғуларини бўғиб, катталарга ўхшамоқчи бўлади.

Айни шу ерда биз яна бир эътиборли жиҳатга гувоҳ бўламиз. Николенко қариндош тенгдошлари ва бошқа ўртоқлари билан бирга ўйнаган вақтда уларни диққат билан кузатади. Унинг кўз ўнгида ўртоқларининг ташқи қиёфаси билан ҳақиқий, ички қиёфаси бутунлай номувофиқлиги очилиб боради. Болаларнинг – қариндоши-ю бегона ўртоқлари, ҳаммасининг қиёфаларида аслида қандайдир бошқа бир одам яширингандай туюлади. Ҳар бир одамда ўзини эътиборли қилиб кўрсатишга тиришишдай сохталикни кўрган, бундан нафратланган Николенко ўзи ҳам шундай нуқсонлардан холи эмаслигини сезиб қолади. Фикримизнинг энг ёрқин далили сифатида фақат Илинка Грап воқеасинигина келтира олишимиз мумкин. Бошқалардан қолишмаслик учун «зўравонлию»да иштирок этган Николенко мисолида Толстой ёш боланинг одамларга бўлган раҳм-шафқати, меҳр-муҳаббатини катталар дунёси барбод этишини, боланинг пок муҳаббати ва соддалигини охиригача, буткул ривожлантиришга имкон бермаслигини кўрсатиб беради: «Мен бераҳмлиқ қилганимнинг сабабини ўзим ҳам билмайман... Инидан олиб отиб юборилган зорча боласини ёки деворнинг орқасига улоқтириш учун олиб кетилаётган кучук боласини, ёинки жўжа шўрва қайнатиш учун сўйгани олиб борилаётган товукни кўрганимда мени ҳўнграб йиғлашга мажбур қилган раҳм-шафқат ҳисси қайда қолди?».

Муҳаббат ва нафрат, журъат ва ожизлик, поклик ва нопоклик, яхшилик ва ёмонлик – асар марказига чиқа бошлайди. Биз ёш боланинг нотаниш олам – катталар олами билан юзма-юз келиши оқибатида унинг бу буюк тушунчалар орасида гангиб қолганига гувоҳ бўламиз. Шу ўринда Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» асарини эсга олиб ўтайлик. Унинг бош қаҳрамони ҳам Николенкога ўхшаш беғубор, кўнгли меҳр-

шафқатга ташна, табиатнинг ёқимли аллалари билан улғайган, соддадил бир бола. У ҳам умрида биринчи марта шафқат ва шафқатсизлик, яхшилик ва ёмонлик каби ҳаётда кўринмайдиган қарама-қарши соҳилларда қолиб кетади. Одамларнинг аёвсиз бераҳмлиги, яъни Шохдор она буғуни ўлдиришлари болага берилган энг қақшатқич зарба бўлади – боланинг қалби ва дунё ўртасидаги ойна дарз кетади. Энди уларнинг бу тошбағирликлари ўзларини ҳайратга солмаётганидан, қилинаётган ҳар бир ишга – хоҳ у эзгулик, хоҳ у ёмонлик йўлида бўлсин, оддий ҳолдек қарашлари уни лол қолдиради. У бундай бераҳмликларни жазоламоқчи бўлади, ўз ҳаётига бефарқ бўлиб қолган инсонлардан болаларга хос ҳақтўйлик ғазоби ва дилхасталиги билан ўч олмоқчи бўлади, уларнинг қандай ёвуз ишга қўл урганликларини кўрсатиб қўймоқчи, гуноҳларини тушунишга мажбур қилмоқчи бўлиб турли йўллارни излайди. Аммо бундай улкан муаммолар олдида ҳали ожизлик қилишини англаб етади.

Кўриб турганингиздек, ҳар икки қаҳрамоннинг ҳам беғубор фазилатлари, қордек оппоқ орзулари, умуман руҳий оламлари барбод бўлади. Сабаби – улар илк бора ҳаётнинг бераҳмлигига дуч келишади. Ҳа, азалдан шундай яралган дунёнинг турлик нағмалари аста-секин очилиб бориши билан инсон ҳаммасига кўникиб боради, бу нағмалар уни ҳам жодулаб қўяди. Аммо одам Николенкога ўхшаб чинакам ҳаёт билан биринчи марта учрашганида бундай нағмаларни кўриб, ҳайратга тушади, ўзи билмай алданиб қолгани учун юраги жунбишга келади, надомат чекади. У Илинка Грапга бўлган муносабатига, қилган ишига дарҳол пушаймон бўлиб, ўз-ўзидан қаттиқ уялади. Унинг гўзалликка, муҳаббатга ташна қалби одамларни севишда давом этади.

«Биринчи севгига ўхшаш бир нарса»

Толстой Николенконинг бевараз муҳаббати хайрихоҳлик кўрмай ҳазон бўлганини ва бу қандай оқибатга келтирганини кўрсатар экан, биз ҳали «ҳақиқий ҳаёт»га қадам

қўймаган, оқу қорани ажрата олмайдиган, одамлар ва ҳаёт ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қила олмаган ёш болага фақатгина муҳаббат билан муносабатда бўлиш лозим, деган хулосага келамиз.

Кўриниб турибдики, ёзувчи ўқувчига насиҳат қилаётгани йўқ, болаларни севинг, демоқчи ҳам эмас. У одамларнинг, муҳитнинг инсон характери шаклланишига қандай таъсир кўрсатишини бадий манзарасини чизар экан, китобхоннинг эркин фикрлашига, хулоса чиқаришига шароит яратиб беради. Умуман, асарда Толстойни «кўрмайсиз», яъни адиб сиз билан ёнма-ён юриб воқеаларга изоҳ бериб ўтирмайди. Қаҳрамонни табиий ва ҳаётий воқеалардан олиб ўтади, холос. Буюк ёзувчи Достоевский эса ҳар бир нарсага ўз муносабатини билдириб боради, асарларида муаллифнинг ўткир нафаси сезилиб туради, у қаҳрамонлари билан бирга юради, қаҳрамонлари монологда Достоевскийнинг таниш овози эшитилиб туради. Толстой асарларининг қиймати ҳам шундаки, у воқеаларни шундай баён этадики, улар худди сизнинг бошингиздан кечаётгандек.

Агарда сиз «Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик» асарини ўқиб чиқсангиз, Толстойни ҳамма нарсадан кўпроқ ҳайратга солган нарса бу – ёш боланинг бошқаларни севиб қолиши эканлигига ишонч ҳосил қиласиз. Унинг болалик ҳақидаги ўйларига диққат қилинг: «Болалик умрнинг энг бахтли, энг маъсум, қайтарилмас фаслидир!.. Икки эзгу тилак – маъсум қувноқлик билан севгига чексиз эҳтиёж – ҳаётда бирдан-бир истак бўлган вақтдагидан умрнинг қайси бир фасли яхшироқ бўлиши мумкин?» Мана, нима учун ҳам асар бош қаҳрамони – Николенко Иртенев ўзида яхши таассурот қолдирган атрофидаги барча одамларга кўринмас муҳаббат ришталари билан боғланган. У шунчалик кўп одамларга кўнгил қўядики, асарда унингдек ОШИҚни тополмайсиз.

Бир куни у юрагига бегона бўлган, аллақандай севгига ўхшаш ҳисни туяди. Болалар табиат қўйнига чиқишади. Бафри ажойиботларга бурканган табиатнинг шайдоси Катенка бир қуртни оламан деб эгилади, шунда бўйнидаги дуррача-

си учиб кетади. Қуртви томоша қиламан, деб унинг устига энкайган Николенконинг кўзи опасининг дугонаси бўлмиш Катенканинг оппоқ бўйнига тушади, қизнинг бўйни билан Николенконинг лаби орасида ҳеч қандай масофа қолмагач, Николенко қалбини чуллаган ёқимли ҳисдан маст бўлиб, беихтиёр Катенканинг елкасидан ўпиб олади. Ҳис-туйғулари ақлидан устун келган Николенконинг бундай самимий, болаларча дил изҳори лаҳзаларидаги ҳаяжон беихтиёр сизга ўтади. Кейинчалик, у Соня исмли яна бошқа бир қизни севиб қолади. Унинг бу севгиси Катенканикидан фарқ қилиб, чин юракдан эди. Муҳаббат унга шундай куч-қудрат бағишлайдики, у ўзини тасавуридаги энг ўктам болакай Серёжадан ҳам кучлироқ эканлигини ҳис қила бошлайди. Бироқ қиз унинг пок муҳаббатига хиёнат қилади – Сонечка Серёжа билан бирга бўлади. Энг тоза, чин туйғулари раҳмсизларча топталган Николенко алданиб қолганини тушуниб етади.

Бола руҳиятининг мусаввири

Николенко қалбидаги кечинмаларни Толстой шундай маҳорат билан тасвирлайдики, бу содда ва беғубор юракнинг очиқ дафтари орқали ўз болалик оламингизни кўрасиз. Асардаги воқеалар, қаҳрамонлар нақадар таниш ва сизни кига ўхшаш. Қисса худди сиз ҳақингизда ёзилгандек. Мен ҳам бунда ўз болалигимнинг инъикосини кўриб, ҳайратда қолдим. Николенконинг бошидан кечирганлари орасида айнан мен ҳақимдагилари ҳам бор эди гўё. Николенконинг қуён овига чиқиши, табиатга маҳлиё бўлиб кунни ўтказиши ва ўлжасиз қайтиб келиш тасвирлари мени ҳайратга солди. Масалан, мен ҳам Хоразмга – Тўрткўл туманига борганимизда қуён овига чиққанман, лекин унда кўп кишилар билан бирга эдим. Бироқ балиқ овига борганимда бир ўзим эдим. Ўшанда қалин дарахтзор ичкарисига шовуллаб оқадиган анҳор бўйида худди Николенко сингари табиат гўзаллигига ром бўлиб, борлиққа сингиб кетгандай, кичкина юрагим мўъжизакор манзарага қўшилиб кетгандай ҳолга туш-

ганман. Хуллас, ўша куни уйга ҳеч қандай ўлжасиз қайтган эдим. Ундан ташқари, княгиня Корникованинг: «... болаларга қўрқув билан таъсир этиш зарур экан. Бола одам бўлсин, дейилса қўрқитиш керак...» – деган гаплари Николенкога қандай таъсир қилган бўлса, қариндошимиз бўлган бир аёлнинг онамга айтган айнан шу сўзлари менга ҳам шундай таъсир қилган эди. Корникова образида ҳойнаҳой ўша қариндош аёл тасвирланган бўлса керак, деб ўйлаганман. Инсон характеридаги бундай ўхшашлик мени ҳайратга солган эди. Мен билган «Корникова» ўша гапларни айтганидан сўнг мен ҳам худди Николенко каби дилимда «Хайриятки, мен унинг ўрли эмасман», деб ўйлаганман. Фақат шу эмас, асарнинг бошқа яна кўп жойларида «ўзим»ни учратдим. Нафақат мен, балки бошқа китобхонлар ҳам ушбу китобни ўқиб чиққач, асар ўзлари ҳақида, ўзларининг бегубор, бетакрор болаликлари тўғрисида эканлигига ишонч ҳосил қилишлари шубҳасиз. Демак, кўриб турибмизки, Толстой бола руҳий дунёсини шундай равшан қилиб очиб кўрсатадики, ҳар бир ўқувчи бу ойнада ўз аксини кўради. Толстой бола руҳиятининг кўз илғамас қатламларида милтираб тургувчи жамики нозикликларни беқиёс маҳорат билан қаламга олади. Мен жаҳон адабиётида Толстойчалик бундай бадиий камолот чўққисини забт этган бирорта ёзувчини кўрмадим.

Қалб ва ақл кураши

Николенконинг онаси вафот этгач, унда чин ва юзаки муҳаббат тўғрисида аниқроқ тасаввурлар ҳосил бўлади. У онаси вафотига йиғлаган кишиларнинг қандай қайғуришларини кузатади. Охири шунча яқин қариндошлари ичидан оддий оқсоч аёл Наталья Савишнагина онасига чинакам меҳрибон эканлигига ишонч ҳосил қилади. «Болалик» қиссасининг сўнгги саҳифалари ана шу аёлга бағишланади. Бу эса ўз ўрнида Наталья Савишнанинг Николенко қалбидаги улуғ муҳаббатга сазовор бўлганлигидан далолат беради.

Николенко назарида отаси бу бахтсизликка қаттиқ қай-ғурса ҳам ҳар доимгидек бардам кўринарди. Кўзлари ёшдан нам бўлиб кетган, юзлари сўлгин бўлса-да, отаси чин юракдан қайғурмаётгандек туюлади. Бу қалбакилик Николенкога ёқмайди. Кейинчалик отам онамни чин дилдан севмаган, деган фикрга келади. Бора-бора бу болалик хулосаси номаълумлигича қолиб кетади.

Хўш, унинг ўзи-чи, ўз отасини севадими ёки энди унга бўлган муҳаббати сўниб қолдими? Ана шу савол ҳам кўп вақтгача Николенкони қийнаб келади. «Баъзан у дарсхонага кирар ва жиддий бир қиёфада мени тўғриламоқчи бўлиб айтган баъзи сўзларидан менга ўргатилаётган нарсаларни у ёмон билишлигини пайқардим», дея эслайди Николенко. Демак, у отасини ўзгача тасаввур қилган, ўзидан ҳар жиҳатдан устун бўлган бир улуғ сиймо сифатида ардоқлаган. Аммо...аммо у шундай дейди: «Умуман, у болалик тасаввурим фараз қилган етиб бўлмас юксакликдан менинг назаримда аста-секин пасаяверди».

Отасининг барча хатти-ҳаракатлари ҳақида фикр юриштишга, мулоҳаза қилишга ўрганиб қолган Николенко ана шу аччиқ ҳақиқатни тан олади. Б. Бурсов боланинг таҳлил қилиш, мулоҳаза юргизишлари бир томондан, унинг маънавий дунёсини бойитиб борса, бошқа томондан унинг соддалигини емира бошлайди, яхшилик ва гўзалликка ишонини хислатини барбод қилади, деган фикрни илгари суради.

Бир пайтлар гурур-ифтихори бўлган отасининг маънавий дунёси энди ўз наздида пастроқ бўлиб кўринаётгани Николенконинг ўзини ҳам ажаблантиради. Ақлига отаси тўғрисида ҳар турли фикрлар келмасин, кўнглида отаси ёққан меҳр-муҳаббат шамини ўчира олмайди. «Мен отамни севаман, лекин одамнинг ақли юракдан мустақил яшайди ва кўпинча ўзида тушуниб етолмайдиган ҳамда унга нисбатан марҳаматсиз бўлган ҳис-туйғуларни таҳқир этувчи фикрларни ўзида жо қилади. Мен бундай фикрларни ўзимдан узоқлаштиришга ҳаракат қилсам ҳам, улар келаверар эди». Николенко қалбининг олижаноб буйруғи-

га бўйсунмайдиган, итоатсиз ақли олдида иложсиз эканлигини тушуниб етади.

Тўғриси, у Наталья Савишнани ҳам, отасини ҳам яхши кўради. Бироқ булардан-да улугвор бир севги бор – она севгиси. Энг покиза, энг гўзал, энг нафис ҳис-туйғуларни ўзида мужассамлаштирган Николенконинг онаси фарзандининг муҳаббатга, эзгуликка, гўзалликка шайдо бўлиб улғайишида асосий туртки бўлган. Шунинг учун ҳам у онасини ҳаммадан кўра кўпроқ яхши кўради. Шундай яхши кўрадики, онаси вафот этгач, ўзини болалик деб аталмиш даргоҳдан бадарға қилингандек ҳис қилади. Буни унинг ўзи ҳам тасдиқлайди: «Онам вафот қилиши билан мен учун бахтиёр болалик даври тугаб, янги давр – ўсмирлик даври бошланди».

Аччиқ ҳақиқат

Бу даврда Николенконинг барча нарсалар ҳақидаги тасаввурлари кенгайиб, ички дунёсида тубдан ўзгариш юз беради. «Болалию»да Николенконинг таҳлил қилиш қобилияти билан яхшилик ва гўзалликка ишониш орасидаги иккиланиш тасвир этилган бўлса, «Ўсмирлик»да қаҳрамоннинг таҳлил қилиш қобилияти, яъни ақли унинг болалик тасаввурларидан, қалби бор ҳопича, табиий қабул қилган ҳақиқатлардан устун кела бошлайди. Энди у ҳамма нарсанинг сабабини билишга интилади – булар қаердан ва нима учун пайдо бўлган? Менга қандай дахли бор? сингари саволлар уни тинч қўймайдиган бўлади. Шу ўринда асарда диққатга сазовор бир воқеага назар солсак: бир куни Николенко ва Катенкаларнинг оиласи биргаликда Москвага сафар қилишади. Йўлдаги суҳбатларнинг бирида Катенка Николенкога: «Сизлар бойсиз – Петровскоеда катта ерингиз бор, биз бўлсак, камбағалмиз – онажонимнинг ҳеч вақоси йўқ», дейди. Бу сўзлар момоқалдиरोқдай Николенконинг вужудини ларзага солади: «Миямда мингларча янги, мужмал фикрлар туғилди, биз бой, улар камбағал эканлигидан қаттиқ хижолат бўлиб, қизариб кетдим ва Катенкага қарашга ботина олмадим», дей-

ди. Унинг қалбида бундай тенгсизликка қарши энг инсоний, табиий туйғулар фалаён кўтаради. Шунда у биринчи марта дунёда одамларни бир-биридан ажратиб турадиган, бир-бирига ёв қилиб кўрсатадиган куч – бойлик эканлигини идрок қила бошлайди ва «Оқ кема»даги болага ўхшаб адолатсизликларга барҳам бериш, одамларни бундай нотенгликдан қутқариб қолиш йўлларини излай бошлайди. Лекин бунинг иложи йўқ эканлигини англаб етади.

Николенко: «Менда биринчи дафъа сафаримиз давомида ана шу тариқа маънавий ўзгариш содир бўлдики, менинг ўсмирлик чоғим ана шу пайтдан бошланди, деб ҳисоблайман», деб айтиб ўтади. Шу ўринда бир савол туғилади – нега энди Николенко бундай деяпти. Ахир «Болалик»да ўсмирлигим онам вафотидан сўнг бошланди, деган эди-ку? Йўқ, Николенко онаси ўлгач, ўзини шундай тасаввур қилади, аслида у ўсмирлик оламининг остонасида эди. Катя билан бўлган суҳбатдан сўнг аллақандай куч уни бу сирли оламга бошлайди, ҳаётнинг адолатсиз қонунларини кўрсатиб, турли сўқмоқларга етаклайди.

Тенгсизлик ҳақидаги аччиқ ҳақиқат унинг қалбини абадийликка яралайди. Кейинчалик, ана шу хаста қалбидан бетакрор орзулар, жўшқин туйғуларни акс эттирган болалик аталмиш тушунча суяриб олинади. Николенко янги ҳаёт бўсарасида болалигининг тирик тимсоли бўлган ўқитувчиси Карл Иванович билан хайрлашади. Болалигининг бирмунча пайти шу софдил ўқитувчи қўлида ўтган ва ҳозир бу устози худди болалиги сингари азиз, қадрдон бўлиб қолган эди. Карл Иванович Иртеневлар уйдан кетар экан, Николенкога ўз бошидан кечирганларини айтиб беради. Ҳаётда бахти чопмаган, ҳеч кими йўқ ғариб ўқитувчиси сингари Николенко ҳам ўзини руҳан буткул ёлғиз сеза бошлайди. Кўнгил қўйган қизи Сонечка унга хиёнат қилганида, янги ўқитувчисига тарсаки тушуриб, оқибатда уни қамаб қўйишганида у бу кенг, поёнсиз дунёда ўзини бир ночор етимдек ҳис қилади. Болалигида, ўзининг яқин қариндошлари орасида юрганида дунёдаги ҳамма нарса унга бекам-у кўст ва

жозибали кўринган бўлса, энди турли-туман одамларни, уларнинг ҳаёт тарзини кўргач, қалбида қандайдир ўзгаришлар рўй беради. Шунингдек, Николенконинг атроф-муҳитга бўлган муносабати ҳам кескин ўзгаради. Яъни, у одамлар орасида тенгсизлик борлигини тушунгач, руҳиятидаги мувозанат бузилади, унинг руҳий олами билан кишиларнинг турмуш тарзи номувофиқ эканлигини англайди, бундан қаттиқ азоб чекади.

Бироқ «Ўсмирлик» асарининг охирига келиб, Толстойнинг қаҳрамони қуйидаги ҳақиқатни тушуниб етади: «... инсон ҳозирги кундан баҳраманд бўлиб, келажак тўғрисида орзу-хаёл қилмаса, бахтли бўлолмайди». Ана шундан кейин қаҳрамон ҳали келгусида орзуларини рўёбга чиқариши учун катта имкониятлар эпиги очилишига ва ҳаётининг кейинги саҳифаларида ёрқин из қолдира олишига ишонади. Бу ишончнинг кучи эса бизни «Ёшлик»ка олиб киради.

Ёшлик ёхуд ҳаёт имтиҳони

«Ёшлик»да асар қаҳрамони Николенко икки давр мобайнида – болалик ва ўсмирлик йилларида маънавий ва ахлоқий жиҳатдан камолот пиллапояларини забт этган жасур йигит сифатида намоён бўлади. Энди унга шу пайтгача шакланган эътиқодларини, хулосаларини ўз ҳаётига тадбиқ қилиш мақсади тувилади. «... янгича нуқтаи назаримнинг моҳияти, инсон ўз ахлоқини такомиллаштириш учун яратилган, бунини рўёбга чиқариш қийин эмас, амалга оширса бўлади ва такомиллаштириш абадийдир, деган эътиқоддан иборат эди». У ана шундай умуминсоний аҳамиятга эга бўлган эътиқод йўлида маҳкам бел боғлайди.

Бу орада Николенконинг кўз ўнгида турли воқеалар содир бўлади, аста-секин асарга янги қаҳрамонлар кириб келади. Шулардан бири Николенконинг садоқатли дўстига айланган Нехлюдовдир. У – оқкўнгил, самимий, ақлли инсон. Улар чин дўст бўлишга аҳд қилишади ва ораларида ҳеч қандай сир бўлмаслигига, сирларини фақат ўзлари-

дан бошқага билдирмасликка қарор қилишади. Ўртадаги самимият ва ишонч чин, ҳақиқий дўстликка айланади. Зеро, Белинский ҳам бу туйғу ҳақида шундай деган эди: «Қаердаки очиқ самимият, тўла ишонч йўқ экан, қаердаки, ҳатто қиттай бўлса-да, нимадир пинҳон тутилар экан, у ерда дўстлик йўқ ва бўлиши мумкин эмас».

Хуллас, Николенко ўзига ўхшаш синчков, зукко, ақлли одамни топганидан мамнун бўлади. Улар бир-бирлари билан турли мавзуларда мубоҳаса қилишади, ҳаёт ёшлар олди-га қўяётган масалалар хусусида бош қотиришади. Шу тариқа Николенконинг болаликдаги мулоҳаза юритишга бўлган иштиёқи яна қайта алангланади. У Нехлюдов билан бўлган суҳбатлар чоғида дўстининг ҳаётдаги мақсади ҳам ўзиникига ўхшаш эканлигига шоҳид бўлади. Улар ҳар икковларининг ҳам ниятлари эзгуликка асослангани учун кўнгилдаги мақсад сари биргаликда ҳаракат қилишади. Николенко: «... энди ҳеч қачон ўз ниятимдан қайтмасликка қатъий қарор қилдим», дейди. Демак, у ўз йўлида учрайдиган қийинчиликларни сезади, аммо улардан кўрқмайди. Мақсадга эриша олишга бўлган ишонч уларга қудрат ато этади.

Аммо Николенко акаси Володянинг Зухин, Дубков, Семенов каби биродарларининг тараллабедод ҳаётига қизиқиб қолади, куни бўйи маишатбозлик, ичкиликбозлик, қарта ўйнаш билан яшамоқлик – унинг кўзига фароғатлироқ кўринади, ундан ташқари «катталар» орасида бўлиш – унга ғурур бағишлайди. Бу образлар орқали адиб бутун бошли жамиятни орқага тортаётган киборлар муҳитини кўрсатиб беради. Николенко борган сари ана шу муҳит бағрига тобора шўнғиб кетаверади. Лекин афсуски, бу ботқоққа тушган одамнинг қайтиб чиқиши мумкин эмаслигини билмайди. Николенко акаларининг мана шу мунофиқ доирасига тушиб қолгач, ўзи истамаган ҳолда киборлар таъсирига батамом берилади. Охир-оқибат, у яқиндагина ўз ўзига ваъда қилган қатъий мақсади – ахлоқий камолот ва эзгулик йўлидан четга чиқиб кетади. Юрагидаги юксак орзу-умидлари ўрнини майда-чуйда, икир-чикирлар эгал-

лай бошлайди. Унинг шунча давр мобайнида пишиб-ети-
либ келган эътиқодлари барбод бўла бошлайди.

Шу асно унинг ҳаётида ушбу хатолари, адашишлари-
га чек қўйган воқеа юз беради. Николенко университет-
нинг иккинчи курсига ўтиш имтиҳонидан йиқилади. Буни
оғир шармандалик ҳисоблаб, қаттиқ изтироб чекади, ҳатто
ўзини ўлдирмоқчи ҳам бўлади. Яқинларининг меҳрибон-
чилигини таҳқирлаш ва ҳақоратланиш деб қабул қилади.
Уч кун давом этган уқубатдан сўнг у аслига қайтади, ав-
валги Николенкога айланади. Толстой ҳаёт синовлари, из-
тироб ва тавба инсонни ўзлигига қайтарувчи ягона куч
эканлигини таъкидлаётгандек. Китоб мустақил ҳаёт бўса-
ғасида турган Николенконинг қуйидаги шу сўзлари билан
яқунланади: «... бирдан ўрнимдан туриб кетдим, болохо-
нага чиқиб, устига «Ҳаётим қоидаси» деб ёзилган дафта-
римни олиб очдим, шунда дилимда тавба қилиш ва ахлоқ-
ли бўлиш ҳисси уйғонди. Кўнглим ийиб, кўзларимдан ёш-
лар тўкилди, аммо бу умидсизлик ёшлари эмас эди. Мен
ўзимни босиб олиб, яна ҳаётим қоидасини ёзишга кириш-
дим, энди ҳеч қачон ёмон иш қилмаслигимга, бир дақиқа
ҳам вақтимни бекор ўтказмаслигимга ва ўз қоидамга дои-
мо риоя қилишимга қатъий ишонган эдим».

Толстой биз билан

Ушбу сўзлар бизга Толстойнинг «Иқрорнома» асари-
ни эслатади. Ҳолбуки, «Иқрорнома» трилогияга нуқта
қўйилганидан 30 йил кейин ёзилган. Дунёни ўрганиш,
унинг норасоликларидан ҳайрат, руҳ ва ақлнинг кураши
орасида ўз-ўзини англаш – иккала асарнинг ҳам моҳияти-
ни англатувчи ушбу тушунчаларни улур адибнинг инсо-
ниятга нидоси эди, деб баҳолаш мумкин.

«Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик»нинг ёзилганига бир ярим
аср бўлибди-ю худди бугун қорозга тушгандай, Толстой
биз билан яшаётгандай туюлади ва ҳар бир одамнинг «Бахт
нима?», «Инсон қандай шаклланади?», «Қандай қилиб

маънавий камолотга етади?», «Яшашдан мақсад нима?» деган саволларга ўз асари орқали жавоб беришдан чарчамайди. Фақатгина уни ўқиш, унинг қаҳрамонлари билан ҳамнафас яшай олиш керак.

Ана шунда одамзод қалбининг энг улур бойлиги – инсоннинг инсонга муҳаббати эканлигини англайсиз. Инсон болалигидаги беғуборлиги ва самимийлигини, ишонувчанлигини сақлаб қола олсагина, ўзини бахтли деб ҳис қилишини билиб оласиз. Шунингдек, одамзодни ўз мақсади йўлидан фақат ёмон муҳит ва ёмон хаёлларгина чалғита олишидан, улар аждарҳога ўхшаб, кишининг эътиқоди ва орзуларини ютиб юбора олишидан огоҳ бўласиз. Ҳаёт синовларидан инсон ҳеч қачон умидсизликка тушмаслиги, келажак сари янада шижоат билан интилиши лозимлигини уқасиз. Қисқа қилиб айтганда, Толстой бизнинг руҳимизга инсонсеварлик ва ҳаётсеварлик номли қанотлар бағишлайди.

Дарвоқе, энг асосийси – Николенконинг эътиқоди: инсон ўз ахлоқини такомиллаштириш учун яратилган. У ана шу буюк фалсафани олдинроқ тушуниб етди ва ҳаёт дастурини шунга асосан қурди. Биз беихтиёр ўз ҳаётимизни, қандай мақсадимиз бўлишидан қатъи назар, фақатгина ахлоқ пойдеворига қуришимиз кераклигига ишонч ҳосил қиламиз. Инсоннинг жамики эзгуликлари мана шу эътиқодга хизмат қилади. Одамзод барча асрларда ўзининг ахлоқий камолоти билан машғул бўлган. Оқибатда ахлоқ такомиллашган. Толстой ана шу фалсафадан, оддий ҳақиқатдан бизга сабоқ беради.

Шунинг учун ҳам хоҳлардимки, дунёнинг турли бурчакларидаги бугунги қонли тўқнашувлардан, умуман, одамзоднинг бир-бирига қилаётган ғайриинсоний шафқатсизликларидан огоҳ бўлган бир ўсмир сифатида хоҳлардимки, бу асарни ҳозирги пайтда ҳам ўқисинлар! Токи, инсонлар ахлоқ доираларига асло тўғри келмайдиган бундай ёвузликлар қилиш учун эмас, «Ахлоқни такомиллаштириш» учун дунёга келганликларини англаб етсинлар!

ҚАЛБИ ТИРИКЛАР

(Ф. Достоевскийнинг «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» романини ўқиб)

Дунёдаги жамики ёзувчилар ва шоирлар инсоннинг кўпроқ ақлига эмас, қалбига мурожаат қиладилар. Кимлар қалбнинг энг гўзал гўшаларига, энг гўзал ҳиссиётларига назар ташласа, кимлар қалбнинг энг тубан нуқмоқларидаги чиркинликларни қаламга олади. Аммо мақсадлари битта – қалбнинг ўлишига йўл қўймаслик, руҳни поклаш, парвозга чорлаш. Қалбнинг ўлими тўғрисида юз берадиган инсоний ва умуминсоний фожиаларнинг олдини олиш. Қолаверса, одамзод қалбига орзулар, умидлар, ёруғ хаёллар бахи этиш.

Адиблар инсон руҳиятини, табиатини файласуфона тадқиқ қиладиларми (Шекспир, Ч. Айтматов, А. Қодирий), аччиқ кулги ва юмор билан очиб берадиларми (А. Несин, Саид Аҳмад), ғайритабиий саргузашту ғаройиботлар замирига яшириб тасвирлайдиларми (Сервантес, Рабле, Жюль Верн, Х. Тўхтабоев) ёки одамзодни тарихий воқеалар, бурилишлар ичидан олиб ўтадиларми (В. Ян, П. Қодиров, О. Ёқубов) алал оқибат инсоннинг мукаррам зот эканлигини, севиш ва севилишга муносиблигини, бир-бирига қиладиган эзгуликларигина уни поклашини таъкидлайдилар.

Аммо инсоннинг инсон томонидан эзилиши, хўрланиши, алданиши, ҳақоратланиши ҳам адабиётнинг асосий мавзуларидан ҳисобланадики, бундай асарлар юқорида эслатганимиз – қалб ўлимидан огоҳлантиришдир. Ана шу нуқтаи назардан Достоевский бу мавзуда қалам тебратган дунё

адибларининг буюги ҳисобланади. Қаҳрамонлари жамиятнинг энг қуйи табақаси вакиллари бўлган, ҳар саҳифаси изтироблар, азоблар, кўзёшлар, фивонларга тўла бўлган Достоевский асарлари нега икки аср давомида ўқувчилар қўлидан тушмади, нега дунё адабиёти дурдоналари қаторида туради? Достоевский одамларга нима демоқчи эди-ю, нега одамлар ҳамон унинг гапларига интиқ? Интиқми ўзи, бугун уни тинглашадими? Бу саволларга жавоб топиш учун «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар»ни варақлаймиз.

Добролюбовнинг фикрига қўшилмайман

«Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» Достоевскийнинг сўнгги асари. Аммо роман нашр қилинган пайтда китобхонлар ўртасида дарров шуҳрат қозона олмади. Чунки рус адабиёти осмонида Толстой, Тургенев каби бир қанча янги юлдузлар пайдо бўла бошлаган эди. Шундай қилиб, Достоевскийнинг сўнгги асари ўз мавқеига эришмадими, деган савол туғилади. Йўқ, маълум вақт ўтгач, «Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар» адабиёт ихлосмандларининг севимли китобига айланди ва китобхонларнинг қўлидан анча вақтгача тушмади. Бунинг бош сабабларидан бири, балки мураккаб характерли асар қаҳрамонларининг бир-бирига бўлган ғайритабиий муҳаббатидир.

Муҳаббат – бу адабиётнинг азалий ва абадий мавзуларидан. Достоевский пок, тамасиз, самимий муҳаббатнинг кимлар учундир ғайритабиий туюладиган гўзалликларини ҳам маҳорат билан очиб беради. Умуман, эътибор бериб қарасангиз, Достоевскийнинг бу асаридаги барча қаҳрамонлари бир-бирларига меҳр-муҳаббат иплари билан боғланган. Биргина, худбин княз Валковскийнинг 9 ёшли ўғли Алёшани олайлик, унинг қалби – ўзи сингари жуда беғубор. У илк муҳаббати Наташани бутун борлиги билан севади. У гўё муҳаббат учун дунёга келгандай. Аммо Алёша ҳали ҳаётнинг радир-будур йўллари ҳақида умуман тасаввурга эга эмас. Сабоби – у отасининг сояи давлатида вояга етган, ўзи ҳаракат

қилиб, мустақил ҳаёт кечириб кўрмаган. Наташа эса ўрта-ҳол оиладан чиққан, у ҳаёт ташвишлардан, қийинчиликлардан, турли тўсиқлардан иборат эканлигини яхши тушунади ва ана шуларни англаган ҳолда тошбағир князнинг оққўнгил ўғли Алёшага кўнгил кўяди. Алёша яхшилик билан ёмонликнинг фарқини билмайдиган, беғубор, уятчан ва кўнгли бўш ошиқ. У Наташани хафа қилиб қўйган кунлари, қизнинг олдига келиб пойини ўпади, қаршисидаги беғубор, самимий, соф қалб соҳибасини ранжитгани учун ўзини дунёдаги энг ярамас, бемеҳр одам, деб ҳисоблайди. У муҳаббат учун ўзини ҳар қандай жазога ҳукм эта олади. Алёша характерининг энг нозик томони – у жуда соддадил. Унинг юмшоқ кўнглига фақат севги билан кира олиш мумкин.

Алёшанинг қалби яна бир дилбар, Наташа каби пок фазилатлар эгаси бўлмиш Катя исми қиз билан ҳам маҳв этилади. Энди Алёша Катянинг олдига ҳам тез-тез бориб турадиган бўлиб қолади ва қайтиб келгач, безътибор қолдириб кетган Наташаси олдида тиз чўкиб, кечиришини сўрайди, унинг олдида гуноҳкор эканлигини тан олиб, дув-дув ёш тўқади. Эртасига беихтиёр яна Катянинг олдига йўл олади. Нега у Катянинг олдига тез-тез борадиган бўлиб қолди деган савол турилади. Катя ёлғиз қолган Наташани ўйлаб қайғуради, Алёшани койийди. Катя ўзганинг муҳаббати безътибор қолишини истамадими, демак, унинг ҳам қалби Наташаники каби тоза. Буни тушунган Алёша энди Катяни ҳам Наташани севгани каби севиб қолади. Бунга Добролюбов куйидагича баҳо берган: «Алёша... саёқлик йўлига ўтиб олган, шарм-ҳаёси йўқ, хулқ-атвори бузуқ, у қилиб юрган ишларидан сира уялмайди, аксинча, бу қабиҳ ишларини дарҳол ўзи айтиб беради – биламан, бундай қилиш ярамайди, – дейди-ю, яна ўша қабиҳ ишни қилаверади». Алёшанинг Наташани севиб қолганлигими – хулқ-атвори бузуқлиги? Ёки ўзи билмаган ҳолда Катяга кўнгил қўйганими? Наҳотки Катя билан суҳбатлашиш қабиҳ иш бўлса? Ўз даврининг жўшқин ва талабчан танқидчиси Добролюбов Алёшани қилаётган ишларидан уялмайди, дейди. Ахир, Алёша қаттиқ уялганидан

Наташанинг олдига Иван Петровични бошлаб келади. Ҳолбуки, Иван Петрович бўлмаса ҳам Наташа бечора ошиқни афв этади. Алёша жуда ёш, шунинг учун у юрагидаги қайси бир ишқ кучли, ҳақиқий эканлигини англамайди. Добролюбов «Ҳолбуки, у 21 ёшга кирган, Петербург киборлар жамиятида тарбия олган ва бу жамиятда баъзи нарсаларни кўриб кўзи қотган ва бунинг устига у княз Валковский каби отанинг ўрли бўлган бир кишидир», дея эътироз билдиради. Бизнингча, Добролюбовнинг бу эътирози ноўрин. Чунки Достоевский Алёшанинг Петербургдаги ҳаёти ҳақида ҳеч нима демаган. Лекин шуниси аниқки, княз ўрлига умуман эътибор қилмаган, бирор марта ота-ўрил сифатида юракдан суҳбат қурмаган ва унга мудом қўпол муносабатда бўлган. Бунинг сабабини ҳозир биласиз – княз ўрлини ўзига қаратмоқ учун «меҳрибон ота» ниқобини кияди ва Наташага ўрлининг унга уйланишига рози эканлигини айтади. Наташа князнинг асл ниятини билгач, кўп ўтмай, Алёшанинг олдида князни шарманда қилиб, асл мақсади нима эканини очиб ташлайди. Княз мўмин-қобил бўлиб, эртасига Наташани ўрлига мақтайди. Алёша отасининг меҳрибонликларини кўриб, биринчи муҳаббатига хиёнат қилади. У қабиҳ отасининг бундай «буюк» фазилатлари ҳам бор эканлигини кўриб лол қолади. Энди Алёша Наташага бўлган севгисидан воз кечгандек бўлади. «Наташа мени қаттиқ севгани билан рашки зўр, аммо унинг муҳаббатида худбинлик кўп, чунки у мен учун ҳеч қурбонлик бергиси келмайди». Хўш, Наташа Алёшани у таърифлагандек севармиди?

Авваламбор, Наташа шахсиятига назар солайлик. Наташа – жиддий, самимий, одобли ва енгил туйрулардан холи бир қиз. У соф муҳаббатни жуда қадрлайди ва керак бўлса, бунинг учун жонини ҳам аямайди. У Алёшада ана шундай ишқ бор эканлигини кўради ҳамда ота-онаси, уй-жойидан воз кечиб, муҳаббатнинг номаълум манзили томон йўл солади. Бор-йўридан воз кечиб, ишқ йўлига кивувчи қаҳрамонлар дунё адабиётида талайгина. Масалан, А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар

билан Раънонинг ёхуд Ч. Айтматовнинг «Жамила» қисса-сидаги Дониёр билан Жамиланинг қисмати шу алфозда кечган. Номанум қисматнинг қўйнига шўнғимоққа ҳар иккала қаҳрамон ҳам, яъни ошиқ ҳам, маъшук ҳам рози бўлишган. Ахир, севишганларнинг бириси рози бўлса-ю, бошқаси истамаса, бундай жасорат кўрсатилмайди-ку! Шунга қарамай, Добролюбов «бир қизни ота-онаси бағридан тортиб олган Алёша»ни қаттиқ қоралайди.

Дарҳақиқат, Наташа нега ўз севгилисини бегона қизга ҳеч қандай қаршиликларсиз топшириб қўя қолди? Ахир, Наташа Алёшани севарди-ку?! Лекин севгиси қай даражада эди — ана шуниси муҳим. Наташанинг қуйидаги гапларига қаранг: «мен уни тенгим каби севмаган эканман...», «... мен уни худди шунинг учун севардимки, у негадир ҳамини менга аянчли кўринарди, унга раҳмим келарди». Демак, Наташа Алёшани чин ошиқлар орасида бўладиган муҳаббат билан севмабди, ҳали олдинда нелар бўлишидан бехабар Алёшанинг ҳолига ачиниб, унга раҳми келганидан кўнгил қўйибди-да? Нега бўлмаса, у Алёша учун ҳамма нарсадан воз кечди? Ахир бундай жасорат фақат ҳақиқий — қудратли ишқнинг қўлидан келади-ку! Бошида Наташада ҳам шундай ишқ бўлган, аммо бора-бора бечора қиз ўз ҳис-туйғуларининг алданиб қолганини, орзу-ҳавасларининг саробга айланаётганини, Алёшанинг ўзи ҳам, ақли ҳам, қалби ҳам ҳали анча ёўр эканлигини тушуниб этади. Наташа уни ташлаб кетиши мумкин эди, ҳатто бу ҳақда Иван Петровичга ҳам айтган. Аммо Наташа содда, софдил Алёшанинг ғайриоддий муҳаббатига хиёнат қилишни ўзига раво кўрмади. Наташа Алёша билан айрилишар экан, унинг янги қайлиги Катя билан учрашади. Бу учрашув ғайритабиий, янги бир муҳаббатни кашф этади. Катя билан Наташа бир-бирларини чин дилдан яхши кўришиб қолади. Катя ана шундай муҳаббатнинг қурбон бўлаётганидан афсусланиб (яъни Наташанинг муҳаббати), Наташа эса бир умрга ўрганган Алёшасининг энди қайтиб келмаслигини ҳис этиб, бир-бирларининг бағирларига бош қўйиб, тўйиб-тўйиб йиғлашади. Алёша билан Катя «борса келмас» томон-

га йўл олишади. Юраги адои тамом бўлган Наташа эса йиғлаб-йиғлаб қолади. Унинг қалбида яна буюк муҳаббат уйфонгандай бўлади. Мен Наташани Ч. Айтматовнинг «Жамила» қиссасидаги беғубор қалбли, мурғак Сеитга ўхшатаман. Сеит худди Наташа Алёшани севганидек ўз келинойисини севиб қолади. Наташа Алёшани рашк қилганидек, Сеит ҳам келинойиси Жамилани қаттиқ рашк қилади. Сеит келинойисини бегона йигит билан қаергадир – олис-олисларга қочиб кетишаётганини кўргач, уларнинг ортидан қувади, ўзи ҳали ёшлик қиладиган муҳаббатга исён қилади, зор қақшаб, кўзёшларини тўқади. Худди шу айрилиқ азоби Наташанинг бошидан кечади. Сеит ҳам Наташа каби севиб қолган одами ўзига тенг эмаслигини яхши тушунади. Кўриниб турибдики, Наташа – мураккаб қаҳрамон, шу билан бирга, айтиш мумкинки у – буюк қалб соҳибаси. Бундай қалб дунёда камдан-кам одамда учрайди.

Мақсадсиз одам

Асар қаҳрамонларининг беғубор ва изтиробли муҳаббатларига батафсил тўхталганлигимнинг сабаби – асарнинг ягона салбий қаҳрамони княз Валковскийнинг қанчалик соф ва беғубор ишқни оёғости қилганини кўрсатишдир. Зотан, княз нафақат бировлар, балки ўз ўғлининг ҳам ҳис-туйғуларини шафқатсизларча поймол қилади. У фақат ўзигагина тегишли бўлмаган барча воқеаларга безътибор, уни бу нарсалар қизиқтирмайди, ҳатто ўғлининг бахти, келажаги ҳам. «Алёша билан Катя бир-бирига жуда ҳам муносиб, иккаласи ҳам ўтакетган лақма, менга шуниси керак. Мана шунинг учун иккаласининг турмуш қуришини мен астойдил истайман ва бу қанча тез бўлса шунча яхши», дейди княз. Гувовчи бўлганингиздек, княз Валковский пул, мол-дунё деб ўз ўғлидан ҳам воз кечмоқда. Агар керак бўлса, фалон пул тўлаймиз, дейишса, у эртага ота-онасини ҳам ўлдириб келаверади, худди манқуртдек. Манқуртлар ўз хўжайини берган буйруққа сўзсиз итоат қилишади. Манқуртсифат княз

ҳам моддий манфаат, пул йўлида барча ёвуз ишларга қодир-дир, десак тўғри бўлади. Валковский бу ҳақда шундай дейди: «Мен битта қондага риоя қиламан, у ҳам бўлса «ўзингни бил, ўзгани қўй». Ҳаёт – савдо-сотиқ битими, пулни ҳавога совурманг, аммо хизмат учун тўлайсиз».

Княздаги ваҳшийлик даражасига етган очқўзлик унинг юрагидаги барча эзгу ҳис-туйғуларни ҳам ютиб юборгандек гўё! У на севади, на ҳис қилади, унда инсоний фазилатлардан асар ҳам йўқ. Қизиқарлиси – у ҳеч нарса билан шугулланмайди, унинг бу ҳаётда маълум мақсади ҳам йўқ. Буни князнинг ўзи ҳам тан олади: «Менда юксак мақсад йўқ, бўлишини истамайман ҳам. Уларга ҳеч қачон муҳтожлик ҳам сезмаганман. Дунёда воясиз ҳам шу қадар шод, шу қадар соз яшаш мумкин...» Ҳолбуки, К.Д.Ушинский «Ҳаётдаги мақсад инсон қадр-қиммати ва бахтининг асосидир», деган эди. Демак, княз қадр-қимматсиз одам. Афсус, буни ўзи билмайди, билса ҳам парвойига олмас балки. Княз Валковскийнинг ҳаётга, муҳаббатга, дўстликка бунчалик шафқатсиз муносабати бизни лол қолдиради ҳамда биз буни сабабини ўйлаемиз. Сабаби – у киборлар орасида, бидъатлар билан тўлибтошган муҳитда тарбия топган. Жамият уни шу тарзда вояга етказган. У шу даражада худбин, пасткаш шахс бўлиб шаклланганки, ҳатто ўзи қўйнида катта бўлган жамиятга истаган пайтида хиёнат қила олишини мақтанчоқлик билан тилга олади: «... мен пуч жамиятда яшаётганимни кўриб турибман. Аммо унинг қўйни иссиқ ва мен унга ҳайбаракаллачилик қиламан, уни қаттиқ ҳимоя қиламан, башарти қулай пайт келиб қолса, мен уни биринчи бўлиб тарк этман».

Умуман олиб қараганда, княз XIX аср рус бойларининг барча қусурларини ўзида акс эттирган умумлашма образдир. Шу билан бирга, княз Валковский ўз замонасининг «қаҳрамони» ҳамдир. Унинг характеридаги бир қанча жиҳатлар, замона қаҳрамонлари бўлмиш Евгений Онегин ва Печорин табиатига мос келади. Онегин билан Печорин худди Валковский каби барча нарсаларга безътибор, улар ҳам муҳаббатга, дўстликка ишонишмайди. Аммо Онегин ва Печо-

рин пул дардига мубтало эмас. Дарҳақиқат, яна бир баҳста-
лаб жиҳат шундаки, Достоевский Валковскийни жуда ёвуз
қилиб тасвир этган. Бу борада мен Добролюбов фикрига
(«меҳр қўйиб тасвирлаган» деган аччиқ киноясини истисно
қилган ҳолда) қўшиламан. У князнинг характери ҳақида шун-
дай дейди: «...агар сиз бу характернинг тасвирига синчик-
лаб қарасангиз, унда меҳр қўйиб тасвирланган нуқул расво-
гарчиликни, ёвузлик ва ҳаёсизлик хислатларининг йиринди-
сини кўрасиз-у, аммо унда одам қиёфасини кўрмайсиз». Дунёда «бутунлай ёмон одам» йўқ, шунинг билан бирга «бу-
тунлай яхши одам» ҳам бўлмайди. Менимча, ҳар бир ёмон,
ҳар бир разил қиёфада ҳам заррадек бўлса-да, инсонийлик
бор. Масалан, замона қаҳрамонлари Онегин, Печорин қал-
бида чин муҳаббат, чин дўстлик йўқ, бироқ биз уларнинг
табиатида севгига ҳам, дўстликка ҳам ижобий муносабат бор-
лигини кўришимиз мумкин. Лекин Достоевский гарчи ёвуз
қилиб бўлса-да, князнинг асл башарасини, ички дунёсини
Иван Петрович билан бўлган учрашувда моҳирона чизиб бе-
ради. Иван Петрович княздек айёр бир мунофиқнинг нафс
илинжида ташлаган тўрига бечора Наташанинг ҳам илина-
жагини ва бегуноҳдан-бегуноҳ кераксиз бир ўлжага айланиб
қолажани тушуниб этади. Унинг Наташага юраги ачиша-
ди. Зеро, Иван Петрович ҳам Наташани жону дилидан севар
эди. Асар бошиданоқ бизга маълумки, Наташа ва Иван Пет-
рович бир-бирларини яхши кўришгани учун тўй қилиш ара-
фасида туришади, бироқ Иван Петрович тузукроқ маош ола-
диган бўлгунча бир йил сабр қилмоқчи бўлишади. Шу орада
икки севишган орасида Алёша пайдо бўлади ва Наташанинг
қалбини ром этади. Иван Петрович эса ўзи ва Наташа ўрта-
сидаги муҳаббатнинг бегона қўлларда қай қўйга тушганига
асар давомида гувоҳ бўлади. Лекин ҳикоя қилиб берувчи –
Иван Петровичнинг хазон бўлган севгисини кузатиб туриб,
кўнглида қандай ҳис-туйғулар кечганлиги ҳақида тўхталмай-
ди. Шу сабабли бу қалбда муҳаббат, ғурур, рашк, қайғу каби
туйғулар борми, йўқми, деган ҳақли савол туғилиши табиий.
Асарда асосий хўрланган ва ҳақоратланган қаҳрамонлардан

бири саналмиш Иван Петрович билан қария Смитнинг невараси Нелли учрашгач, аниқроғи, Иван Петрович Неллини номаълум ва кўрқинчли қўллардан асраб қолгач, асар воқеалари янада авж олади.

Хўрланганлар

Менинг назаримда асар бош қаҳрамони – Нелли. Добролюбов наздида эса бошқачароқ. У роман ҳақида қисқача маълумот бериб ўтар экан, жумладан шундай дейди: «Романининг қаҳрамони – княз Валковский». Асар бош қаҳрамони – Нелли деган хулосага келишимга сабаб – хўрланган ва таҳқирланганлар Неллининг онаси ва бобоси. Энди унинг ўзи ана шу қисматни давом эттирмоқда эди, аммо у яхши кишилар паноҳига ўтди. Балки унинг ота-боболари ҳам хўрлангандир. Хуллас, ана шу доимийлик яшаб келаётган эди, бу «анъана» катта бурилишга учради. Умуман, Неллининг табиати исёнкор, дили пок, унинг беғубор юраги муҳаббатга тапшна. У дунёдаги ҳеч бир ота-она ўз фарзандини уришмасин, сўкмасин, «оқ» қилмасин, дейди. Унинг юраги фақат ана шу сўзларни такрорлаб уриб туради. Шунинг учун ҳам ўз қизи Наташани «оқ» қилган Николай Сергеевич келиб, уни қиз қилиб, боқиб оламан деганда, Нелли кўрқиб кетади. Ҳайқишининг асосий сабабларидан бири унинг онаси ҳам бобоси томонидан «оқ» қилинган эди ва Нелли «оқ» қилинган онасининг ҳар кунги, одатий ўй-хаёлларини, дардларини, ҳис-туйғуларини жуда яхши билади. Шунга қарамай, у бечора чол-у кампирга раҳми келиб ва Иван Петровичнинг қистови билан Наташаларникига боради. У ўз бошидан ўтганларини ва «оқ» қилинган онасининг чеккан азоб-уқубатларини бир бошдан гапириб беради. Онаси ўлгач, қаттиққўл, баджаҳл, совуқ феълли бобосининг қандай аҳволга тушганини эслаб шундай дейди: «Шунда мен онамнинг жасади олдига келдим ва бувамнинг қўлидан ушлаб: «Мана бағри-тош, золим одам, мана, энди кўр!.. Кўр буни!» деб бақирдим. Шунда бувам додлаб юборди ва ўликдай полга йиқил-

ди...». Менинг фикримча, романнинг айнан ана шу воқеалари асарнинг кульминация нуқтаси бўлса керак. Чунки бу ҳикоя тугаши билан қизини «оқ» қилган Николай Сергеевич кўкрагидан аламли фиғон отилиб чиқади. Улар худди Неллининг оғзидан ўз ҳаётларини эпитетдек бўлишади ва охирида ҳикоянинг кутилмаган – даҳшатли тарзда яқун топиши бечора чол вужудидаги барча ҳасратлар, хўрликлар, аламлар ва уларга қоришиб муҳаббат, ғурур, изтироблар вулқон оғзидан лава отилиб чиққандек, чол юрагидан қудратли нидо бўлиб отилиб чиқади. Бу нидонинг қайноқ тафтида абадий «оқ» қилдим, деган ўйлар куйиб, йўқ бўлади.

Достоевский бутун асар давомида гўзал бадиий тасвир бўёғини йўқотмайди. У инсон руҳиятининг туб-тубидаги кечинмаларни ҳам жуда гўзал тарзда чизиб беради. Қаҳрамонларнинг ўз туйғуларига қилган исёнига бир мурғак қизнинг ҳикояси туртки бўлди. Мана шу кичкина қиз рафлат пардалари билан қопланган кўзларга нур берди, сўқир кўзларни очиб юборди. Аммо кўп ўтмай, етим қизча Нелли меҳрибон, намхўр Николай Сергеевич хонадонида ҳаётдан кўз юмади. Адиб гўё бундай фақирларнинг пешанасига хўрланиш ва ҳақоратланиш битилган, уларнинг бошқачароқ ҳаёт кечириши мумкин ҳам эмас, демоқчидай бўлади. Яна эътиборли томони – асар муқаддимасида ҳам, хотимасида ҳам қашшоқлик байроғини кўтариб, Неллининг бобоси намоён бўлади...

Достоевский нима демоқчи?

Шу ўринда бир савол туғилиши табиий – ҳозирги ёшлар, бугунги кун китобхони, яъни Ч. Айтматов, А. Камю, П. Козло сингари ҳозирги замон ёзувчиларининг асарларини ўқиб юрган ўқувчи Достоевскийнинг ушбу асарини қандай қабул қилади? Менимча, ҳозирги китобхон аҳлига, айтиқса, ёшларга бу асарнинг сингиши бирмунча қийин. Саббларидан бири – бугун компьютер, интернет, телевизор, уяли телефон каби «қуроллар» менинг тенгдошларим бўлган ёшларнинг нафақат вақтини, балки қалбини ҳам ишғол

қилипти. Улар меҳр-муҳаббат, шафқат, ҳурмат, ачиниш ҳис-туйғуларини ахборот сифатида қабул қилишга ўрганиптилар. Бирор нарса тўғрисида тасаввурга эга бўлмоқчи бўлсалар, энди китоб титишмайди, изланишмайди, устозларидан сўраб ўрганишмайди. Аксинча, тайёр маълумотлардан фойдаланишади. Бундай ақлий танбаллик, китоб ўқиганда ҳам кўриниб туради, яъни фақат асардаги воқеаларни, қаҳрамонларнинг номларини эслаб қолишади. Асардаги маҳорат билан ифодаланган бадиий тасвирлар, қаҳрамонларнинг ўзига хос характери, ота-она ва фарзанд ёки қадрдон дўстлар, дугоналар, ё бўлмаса бир-бирига кўнгиш қўйган ошиқлар орасидаги нозик муносабатлар, уларнинг бетакрор ва гўзал муҳаббатлари акс эттирилган сержило тасвирларга қизиқишмайди. Ҳолбуки, адабиётнинг айнан ана шу жиҳатлари инсонни Инсон қилиб тарбиялайди. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, дунё адабиётидаги ҳозиргача ёзилган барча асарлар фақат воқеликдангина иборат бўлганида, бугунги кунга келиб, «адабиёт» деган сўз ҳофизамиздан ўчиб кетган бўлар эдими, худо билади! Масалан, «Алпомиш» достонида Алпомишнинг Барчинойга етиштиши ҳеч қандай бадиий ифодалар ва ортиқча саргузаштларсиз ёзилганда, бу асарни ким ўқир эди! Яна шуниси ҳам борки, деярли ҳамма асарларда бир хил мавзу. Бундай кузатиб қарасанг, бир қаҳрамоннинг дилида орзу туғилади ва шу орзуга қараб интилади, алалхусус, бу қаҳрамон ўз орзусига эриштиши билан асар якунланади. Лекин бу орзунинг туғилиши, масалан, Фарҳоднинг ойнаи жаҳоннамода Ширинни кўриб қолиши, унинг васлига эришмоқ учун турли саргузаштларни, азоб-уқубатларни бошидан ўтказиши, юнон қўшинлари билан жанг қилгани, девсифат Аҳриман билан олишгани, торни талқон қилиб сув очгани, ҳийлакор Хусравнинг макрларига дучор бўлиши – буларнинг барча-барчаси жуда ажойиб ва мароқли тасвир этилган. Адабиётнинг қудратли кучи ана шунда намоён бўлади, ана шу саргузаштлар орқали берилаётган туйғулар, фикрлар қалбни тарбиялайди. Албатта, «Фарҳод ва Ширин»да эмас-у, бошқа

кўплаб асарларда қаҳрамонлар ўз орзуларига эришадилар. Турли қийинчиликларни, ажойиботларни бошидан кечирган қаҳрамонлар ўз бахтини топадилар. Бу эса асар охирида икки-уч жумла билан ёзиб қўйилади. Ахир, муаллиф шу бир офиз гапни асарнинг ўрнига ёзиб қўйса, асар ҳиссиз ва мазмунсиз бўлар эди. Ҳолбуки, қаҳрамонларнинг ана шу саргузаштларни бошидан кечириши, тўсиқларни маҳв этиши бизга вайритабий умид бағишлайди. Айниқса, Шарқда – бизда қарийб барча асарлар эзгулик билан, қаҳрамоннинг орзусига эришиши билан якунланади. Бу ўқувчига барча нарсаларга эришиш мумкинлигини ўргатади, инсонда буюк интилиш уйғотади, одамнинг руҳиятига умид бағишлаб туради.

Хўш, Достоевский ўз асари билан бизга нима демоқчи? У бизни нимага даъват этади? Добролюбов айтмоқчи, «инсонга инсондай муомала қилиш» лозим демоқчими? Ёки хўрланган ва ҳақоратланган фақирларнинг ҳаётини очиб берар экан, уларни яхши ҳаёт кечиришга даъват қилади-ми? Йўқ, чунки ўз онаси сингари золим қўллар, шафқатсиз оёқлар остида аёвсиз хўрланаётган қизча Нелли жуда меҳрибон, яхши кишилар соясида паноҳ топади ва одамлар меҳрини татиб улгурмай вафот этади. Достоевский гўё бу билан «доимо хўрликлар остида бўлгучи қашшоқлар яхши ҳаёт кечириш учун яратилмаган, улар яхши яшамоқни қанча истамасинлар, ҳар қанча уринмасинлар, бу амалга ошмайди деган пешанасига абадий хўрланиш ва ҳақоратланиш битилган» деган даҳшатли ҳукм ўқийди. Аммо бу хулоса асарнинг асосий хулосаси эмас.

«Уларнинг ёнига борма...»

Неллининг табиатидаги валати бир жиҳат мени ўзига тортди. Нелли жабр-зулм билан тўлиб-тошган муҳит баридан қутқариб олинди, энди у софдил, самимий, меҳрибон бир киши паноҳида, лекин у нега ҳадеб қочиб кетаверади, япиринча бориб гадойлик қилади? Ахир, у очикқўн-

гил бир йигитнинг бевосита кўмаги билан ўз ҳаётини яхшилаб олиши мумкин эди-ку? Ана шу саволга жавоб бутун асар мазмунини очиб беради, Достоевскийнинг асари нима мақсадда ёзилганлигини тушунтириб беради, асосий хулосани келтириб чиқаради. Нелли бир куни онаси билан ёнида кареталар йирилиб турган, одамлар кириб-чиқиб юрган, ойналари ёрур, мусиқа садолари янграб турган бино олдидан ўтиб қолишади. Шубҳасиз, бу бадавлат кишиларнинг қандайдир базми эди. Онаси буларга нафрат билан қараб, Неллига шундай дейди: «Нелли, қашшоқ бўл, бир умрга гадо бўл, лекин уларникига борма, ким сени чақирмасин, олдинга ким келмасин, сен борма... сен ҳам мана шу ерда бўлишинг, бой ва ажойиб кийимларда бўлишинг мумкин эди, аммо мен буни истамайман. Улар ёвуз, бағритош одамлар, мана сенга насиҳатим: камбағаллигингча қолавер, ишла ва гадоёйлик қил...» Бу – хўрланганлар ва ҳақоратланганларнинг вайриоддий фалсафаси моҳияти. Ф. Достоевский асарининг чин мазмуни мана шу жумлалар орасига жамулжам бўлган. Биз асар моҳиятини яхшироқ англаб етишимиз учун роман сўнгида бир сир очилади – Неллининг онаси княз Валковскийнинг қонуний хотини, бечора Нелли эса унинг ўз қизи экан! Ана шу сирнинг юзага чиқиши билан биз Ф. Достоевскийнинг мақсадини беҳато тушунамиз. Княз Валковский – рус жамиятидаги энг разил қусурларни, камчиликларни ўзида ифодалаган худбин қиёфа, муштипар она эса – шафқатсиз равишда, ҳатто ваҳшийларча (бу сўзни ишлатишга ҳақлимиз деб ўйлайман) хўрланган ва ҳақоратланган маълум бир қатламнинг образидир. Демак, Ф. Достоевскийнинг княз Валковский шахсига берган таърифи жуда тўғри экан. Княз бир бегуноҳ аёлни, ўз аёлини фарзанди билан бирга қашшоқликнинг шафқатсиз қонунлари амал қиладиган муҳитга улоқтириб юборади. Князда ҳақиқатан-да одамга хос қиёфа кўринмайди. «Жаноб Добролюбов! Сиз бу образда нега одам қиёфаси йўқ, деган эдингиз, мана сизнинг саволингизга жавоб!» – дегим келади. Ф. Достоевский князнинг афт-ангорини нафрат билан таърифлар экан, Россия

тузумидаги аҳмоқгарчиликлар, адолатсизликлар туфайли жамият ҳам безътибор қолганлиги ва инсоний фазилатлардан бутунлай холи бўлган худбин амалдорлар қилган ваҳшийликлар кўз ўнгимиздан бир-бир ўтаверади. Бечора қашшоқлар индамай кун кечираверади. Улар бойишни хоҳлашмайди, чунки барча бойлар – ёвуз ва бағритош. Улар гадоичилик қилади, ҳар ҳолда, беминнат пул топишади. Улар хўрланган, бирсқ ҳақиқий ИНСОНдир, уларнинг қалби ҳамиша тирик. Биз шу туфайли «ҳаёт кечирди», деб фақат уларга нисбатангина айта оламиз.

Биобарин, бугунги кун ёшлари Ф. Достоевскийнинг бу фалсафасини уқа олмасликлари мумкин. Шу билан бирга юқоридаги жиҳатларни ҳам эътиборга олган ҳолда, Ф. Достоевскийнинг бу китоби ҳозирги кун ёшлари учун эмасдай туюлади. Аммо мен уларнинг бу асарни ўқишларини хоҳлардим, нафақат хоҳлардим, балки ўқишга чорлардим. Чунки Ф. Достоевскийнинг мақсади, қапшоқлар, хўрланганлар ҳаётининг бундай уқубатлар ва қийинчиликлар билан тўлиб-тошгани, уларнинг пешанасига битилган қисмати эканлигини ёхуд ҳар қанча интилишмасин, улар бундай ҳаёт тарзидан ҳеч вақт қутула олмасликларини айтиш бўладими, умуман, Достоевскийнинг нима дейишидан, қандай фалсафани олға суришидан қатъи назар, мен унинг бизларга катта сабоқ бераётганини тушуниб етдим. Ф. Достоевский абадий хўрланишга, таҳқирланишга маҳкум этилган кишиларнинг катта бир жарликка ўхшаш ҳаётини кўрсатиб берар экан, бизни ана шу даҳшатли ва тубсиз жарга тушиб кетишдан огоҳлантиради. Шундай экан, қалб ўлими туфайли юз берадиган инсоний ва умуминсоний фожиаларнинг олдини олиш учун Достоевскийга ўхшаш буюк ёзувчиларнинг асарларидан кўпроқ баҳраманд бўлишимиз ва қалбнинг уйроқлиги, тириклигини сақлаб қолишга интилишимиз лозим. Токи, ҳеч қачон бирорта инсоннинг тақдири ҳам, бирорта юртнинг келажаги ҳам княз Валковскийдек «инсон»ларнинг қўлида қолмасин!

ЛУИ АРАГОН ВА СЕИТНИНГ СЕВГИСИ

(Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссасини ўқиб)

Дунёда шундай ёзувчилар борки, уларнинг номини тилга олгандан сўнг қайси асарни ёзганлиги ҳеч ёдимизга келмайди, зўриқиб эслашга ҳаракати қиламиз. Чингиз Айтматов дейилганда эса ўша заҳотиёқ «Оқ кема», «Жамила», «Алвидо Гулсари!», «Қиёмат», «Соҳил ёқалаб чопаятган олапар», «Бўтакўз», «Асрга татиғулик кун» сингари асарларнинг номи беихтиёр қалбимизда такрорланади. Бу ҳолатнинг боиси нима? Менимча, Ч. Айтматов қисса ва романларидаги воқеаларнинг ҳаётийлиги, мураккаб ва оддий тақдирли қаҳрамонларнинг бизга бениҳоя яқинлиги бўлса керак. Ушбу асарларнинг содда ва раво услубда ёзилганлиги, халқ урф-одатларидан, афсона ва ривоятлардан кенг фойдаланганлиги, инсонга ҳам, табиатга ҳам беқиёс бир меҳр билан ёндашилганлиги туфайли миллион-миллион китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўлган.

Бу улуғ ёзувчи XX асрда ўз асарлари билан дунёни мафтун қилди. Бу адабий «салб юриш» «Жамила» қиссаси билан бошланди. Бир куни Ч. Айтматов ўқиётган Москвадаги Олий Адабиёт курсига буюк француз ёзувчиси Луи Арагондан хат келади. Мактубда Луи Арагон Францияда бу қиссани ўқиб, таъсирлангани ва француз тилига таржима қилиб, 100 минг нусхада чоп эттиргани, яна 100 минг нусхада чиқармоқчи эканлиги айтилган экан. Хат: «Мен бундай гўзал севги қиссасини ўқимаганман», деган сўзлар

билан якунланади. Ана шу воқеадан илҳомланган Ч. Айтматов бир-биридан гўзал қиссалар ёза бошлайди.

Хўш, Луи Арагонни тўлқинлантирган, қарийб ярим асрдан буён дунё китобхонларини ҳайратга солиб келаётган «Жамила» қиссасининг сеҳри нимада? Аввал Луи Арагоннинг ҳайрати ҳақида гаплашайлик. Фарб адабиётининг «Жамила»га ўхшаш юзлаб қисса ва романларини ўқиб чиққан Луи Арагон учун «Жамила» сюжети янгилик бўлмаганлиги табиий. Чунки эри урушга кетган ёки вафот этган ё сафарга кетиб қайтиб келмаган маҳбубаларнинг бошқа бир кишини чин юракдан севиб қолиши жаҳон прозасида, айниқса, француз адабиётида жуда кўп маротаба қаламга олинган воқеалардандир. Ундан ташқари, Луи Арагон французларга хос сентименталлик нақадар кучли бўлганидан қатъи назар, у Фарб одами. Ҳаётга романтикадан кўра, реал кўз билан қарашга одатланган, муҳаббат масаласида Шарқ кишиларига нисбатан демократроқ фикр юритадиган миллат вакили. Наҳотки уни Жамила ва Дониёр ўртасидаги муҳаббат тасвири мафтун қилган бўлса? Менимча, гап бунда эмас. Асарга муурожаат қилайлик.

Жамила оддий қирғиз овулига янги келин бўлиб тушган ёш жувон. Ҳали болалик шўхликлари тарк этмаган, ҳазилкаш, шилдираб оқаётган сойдек қувноқ ва сўзамол. Турмуш ўртоғи Содиқ урушга кетган. Уйда меҳрибон, оқкўнгил, беғубор туйғуларга ошно қайнукаси Сеит ва унинг сингилчаси билан бирга яшайди. Улар кунбўйи хирмондан станцияга галла ташишади. У пайтлар қишлоқларда уруш нафаси уфуриб турар, аёллару болалар фронт учун тинмай меҳнат қилишарди. Ана шундай кунларнинг бирида овулга асли шу ерлик бўлган Дониёр исмли йигит армиядан бир оёғи яраланган ҳолда қайтиб келади. У Жамила ва Сеит билан бирга станцияга буғдой таший бошлайди. Дониёр табиатан вазмин, ўзини бошқалардан четга олиб юрадиган ва камгап йигит бўлади. Жамила Дониёрнинг бори ҳам, йўғи ҳам билинмайди, дегандек уни назарга илмайди. Бир куни Жамила билан Сеит ҳазиллашиб, Дониёрнинг аравасига етти пудлик қопни ортиб қўйишади. До-

ниёр ярадор оёғи билан қопни елкасига олиб, нарвондан тепага кутарилади, қопни не азоблар билан ҳамманинг кўзи ўнгида вагонга ортади. Ожиз йигитни бундай қийноққа қўйган Жамила ва Сеит қаттиқ азоб чекиб, ўз-ўзларидан ранжишади. Ана шу кундан бошлаб, Жамиланинг юрагида Дониёрга нисбатан ачиниш ҳисси уйғонади. Улар кеч тушиб, уйга қайтишаётган пайт Дониёр Жамиланинг қистови билан ашула айтади. Унинг ажиб бир нафосат билан куйлаган ёқимли кўшиғи Жамилани ҳам, Сеитни ҳам сеҳрлаб қўяди. Улар одамови, тортинчоқ бу йигитнинг қалбидаги жамики гузал туйғуларни, кутилмаганда намоён бўлган ички оламини ҳис қилишади, кўришади ва ҳайратда қолишади. Секин-аста Жамиланинг кўнглида муҳаббат куртак оча бошлайди. Олдинги шўх, гапга чечан, ҳазилкаш келин умуман бошқа – камгап, оғир, хаёлпараст жувонга айланиб қолади. Юрагидаги муҳаббат чўғи борган сайин алангаланиб, охири гулхандай ёнади ҳамда бир куни у бу сирни ўзи билмаган ҳолда изҳор қилиб қўяди. Жамила, Дониёр, Сеит одатдагидек станциядан овулга қайтиб келишаётганда Дониёр яна ашула айтиб қолади. Мунгли оҳанг таъсирида маст бўлаётган Жамила ҳисларини жиловлай олмай, Дониёрнинг ёнига яқинлашиб, беихтиёр бошини унинг елкасига қўяди. Ўша кундан бошлаб Жамила Дониёрни чин дилдан севиб қолганини ҳис қилади. Дониёр ҳам энди уни бир кун кўролмаса туролмаслигини тушуна бошлайди. Сеит эса бу икки ёниқ қалбнинг муҳаббатига хайрихоҳ эди, ҳатто янгаси билан Дониёрнинг суратини ҳам чизади. Бир куни уйига кетишмоқчи бўлиб туришганда бир аскар урушдан, Содиқ хизмат қилаётган жойдан хат олиб келади ва Содиқнинг бир-икки ой ичида келиб қолишини айтади. Ушбу хабарни эшитиб турган Дониёр хат ўқиб турган Жамиланинг ёнидан аравасини шалдиратиб ўтиб кетади-ю, Сеит янгасининг икки ўт орасида қолганини англаб етади. Энди Дониёр овулда қолмайди, бошини олиб кетса керак, деб ўйлайди Сеит. Лекин кеч киргач, Сеит гарамда Дониёр билан Жамиланинг бир-бирларига юракларини ёриб, соф самимият билан севги изҳор этишаётганини, бир-бирларини нафис сўзлар билан эркалаётганини эшитиб қолади. Хуллас,

шу тариқа орадан бир неча кун ўтади. Сеит далада расм чи-
зиб ўтирган маҳал соҳилнинг нариги томонида Жамила билан
Дониёрнинг овулни ташлаб қаёққадир кетишаётганини кўриб
қолади. Дафъатан, у Жамила билан Дониёр нафақат овулни,
балки Сеитнинг ўзини ҳам ташлаб кетишаётганини англаб
етади. У аллақачон ҳаётининг мазмунига айланиб улгурган,
лекин ҳали ўзи тушунмайдиган «бир нарса»сидан маҳрум
бўлаётганини юрак-юрагидан ҳис қилади. Бор овози билан қич-
қирмоқчи бўлади, томоғига бир нарса тиқилиб, бақиргани им-
кон бермайди. Ниҳоят, улар қамишзор орасига кириб ғойиб
бўлишади ва ана шундагина қалбини, бутун вужудини тўлди-
риб турган туйғулари, изтироблари фарёд бўлиб отилиб чи-
қади: «Жамила-а-а!» Гўё бепоён далалар, қирлар ҳам уларни
қайтармоқчи бўлган Сеитга қўшилиб ҳайқиради, узоқ-яқин-
дан акс-садо эшитилади. Кейин сувни сув демай, оёқяланг,
бошяланг уларнинг ортидан югуради. Бирданига юзтубан
йиқилади, бошини кўтармай, ўксиб-ўксиб йиғлайди. Сеит ерда
ётаркан, беғубор ва илоҳий бир муҳаббат билан Жамилани
севиб қолганини тушуниб етади. Шу лаҳзаларда ўзи учун энг
азиз бўлган кишилар билан ҳам, илк муҳаббати билан ҳам,
шунинг билан бирга болалиги билан ҳам хайрлашаётганини
қалбдан ҳис қилади.

Шу ўринда Сеитнинг илк севгисига бир эътибор бериб
ўтайлик. Хўш, бу болада Жамила билан ажралётганидаги-
на севги уйғондими? Наҳот муҳаббат тўсатдан, бир лаҳза-
да пайдо бўлиши мумкин? Албатта, мумкин. Аммо Сеит-
нинг муҳаббати узоқ вақт шаклланди. Яъни бу севги уруғи
унинг қалбига анча олдин – Жамила уларнинг хонадонига
келганидан бошлаб экиб қўйилган эди, у аста-секин куртак
очди, гуллади, мева берди. У ҳазил-ҳузулни маромига ет-
казадиган, ўйинқароқ, қалби болаларникидай, тўғрироғи,
ўзиникидай бўлган янгасига боғланиб қолади, у билан бир-
га ўйнайди, бирга сирлашади, бирга ишлайди. Сеит Жами-
лада қалбидаги туйғуларга, оҳангларга ҳамоҳанг туйғулар-
ни кўради, қолаверса, ундаги эзгу, пок ҳисларга ҳавас қила-
ди, ардоқлайди. Ўша пайтдаёқ шунчалик яхши кўрадики,

ҳазиллашиб гап талашаётган йигитлардан янгасини рашк қилади: «Ҳа, чиндан ҳам янгамни ҳеч кимга раво кўрмай рашк қилардим, унинг қувноқлиги, ўзини эркин тутиши билан фахрланардим...» Жамила Сеит учун ҳам сирдош дўст, ҳам жасур ҳимоячи, ҳам бир онадек ва ҳам севикли эди. Бу тушунчани, бу ҳисни ўзи англамаган бўлса-да, қалби ҳис қилади. Сеитнинг ушбу гапларига эътибор беринг: «Жамиланинг тиззасига бош қўйиб ётиб, унинг сал счилган гунча лабларига, ёш тўла шахло кўзларига термулиб қараш менга дунё-дунё роҳат бағишлар эди». Одатда, кичкина болалар ўзларининг янгаларини бунчалар синчковлик билан кузатиб, бундай гўзал таърифлай олмайдилар. Ҳа, бу – туғилиб келаётган муҳаббатнинг нишонаси эди.

Жамиланинг кайфияти яхши бўлса, Сеитнинг ҳам юрагига аллақандай илиқ ҳислар ёға бошлайди ва унга шодлик бахш этади. Агар диққат қилган бўлсангиз, кўнгилдаги бу пинҳон орзиқишлар, аниқроқ қилиб айтсак, севги баъзан юзага қалқиб чиқарди. Жумладан, қуйидаги жумлаларга қаранг: «... бир кўнглим Жамила Дониёрни севса яхши бўларди, деса, бир кўнглим севмагани яхши, дерди».

Шу билан бирга у ўзини ҳали ёш бола эканини, ёши катта бўлган инсон билан бирга яшаши мумкин эмаслигини ҳам яхши биладию, аммо Дониёрнинг Жамилага бўлган муҳаббатини ўз муҳаббатининг тимсоли сифатида қабул қилади, шунинг учун ҳам улар бир-бирларини яхши кўриб қолишганда уларга хайрихоҳ бўлади. Буларнинг ҳаммаси гарчи ғайритабиий туюлса-да, нақадар гўзал! Кейин ҳам, Сеит овулни ташлаб кетганида ҳам, рассомчилик олийгоҳида ўқиганида ҳам, Жамила ва Дониёрнинг юзлаб расмларини чизганида ҳам, умуман, бутун умри давомида Жамиланинг муҳаббати билан яшади, бу илоҳий туйғу унга ҳар қачон, ҳар ерда ҳамроҳ бўлади. Ҳатто у йиллар ўтиб, овулига қайтишга қарор қилганида туғилиб-ўсган ерини, овулини, одамларни кўриш учун эмас, биринчи муҳаббатига, болалигига, хотираларига қайтгиси келгани ва уларни кўриш, ҳис қилиш учун боражанини айтади. Уни илк муҳаббати чорлаётган эди. Асар ҳам

Сеитнинг ғайритабиий, беғубор, илоҳий ишқини тараннум этувчи жумлалар билан якун топади: «Чизган суратларимнинг ҳар бир бўёғида, ҳар бир чизигида Жамиланинг юраги уриб турсин!» Ана шунинг учун ҳам бундай гўзал муҳаббат тарихи Луи Арагоннинг юрагини энтиктирган, қалб тўридан ўрин эгаллаган ва дунёдаги энг гўзал севги қиссаси, деб баҳолашига сабаб бўлган.

Асарнинг бадиий баркамоллиги, шунинг билан бирга ғоят самимий ва соддалиги ҳам унинг қимматини оширган. Қиссадаги қаҳрамонларнинг пок муҳаббати шундай гўзал тасвир этилганки, кўнгли тоза ёш Сеитни ҳам, юраги ёниқ ҳисларга тўла Жамилани ҳам, олижаноб қалб эгаси Дониёрни ҳам беихтиёр севиб қоласан киши. Шунингдек, ёзувчи асарда ҳис-туйғулар, ранг-бўёқлар, маънолар, мусиқа, боқишлар, юз-кўз ифодалари, қаҳрамонларнинг ҳолатлари, булутлар, ҳаво, сув, ҳатто кишиларнинг номларини ҳам ажиб бир тарзда тасвирлайдики, ўзингиз билмаган ҳолда асар ичига кириб кетасиз, Жамила, Дониёр ва Сеит билан бирга яшгандек, бирга нафас олгандек бўласиз.

Инсонлар қалбига эзгулик уруғини экишда, уларни бир-бирига меҳр-оқибатли қилиб тарбиялашда, ўзларининг ва ўзгаларнинг муҳаббат туйғуларини эъозлашга ўргатишда «Жамила»га ўхшаш гўзал қиссаларнинг ўрни беқиёсдир. Зеро, Л.Толстойнинг шундай гапи бор: «Ҳамма нарсани ўқийвериш ярамайди, дилда туғилган саволларга жавоб бера оладиган китобларнигина ўқиш керак». Дарҳақиқат, мана шундай қиссаларни ўқиб, ўз маънавий дунёсини бойитган одамлар Ватанини ҳам, ота-онасини ҳам, атрофдаги инсонларни ҳам қадрлайдиган, севадиган бўлишади. Шу билан бир қаторда бадиий дидлари ўсади, ҳар хил олди-қочди, савияси паст асарлардан ҳақиқий санъат намунаси бўлган бадиий асарларни ажрата оладиган бўлишади. Ҳаётга ҳам қандайдир майда орзулар, нафс кўзи билан назар ташламайдиган бўлишади. Ч.Айтматовдек ёзувчиларнинг буюклиги ҳам ана шунда!

ШИВИРЛАБ АЙТИЛАДИГАН ШЕЪРЛАР

Шеър ўқисам, ундаги туйғулар, оҳанг ва сўзларни тўла ҳис қилиш учун ўша шоирнинг ўзи шу шеърни қандай ўқишини кўз олдимга келтиришига ҳаракат қиламан. Чунки қогоздаги шеърда овоз чиқариб ўқилган шеърнинг ярми қолгандай туюлади. Овоздаги дард, қувонч, ҳайқириқ ва нола, ҳайрат ва илтижо, хуллас, бир олам латофатни ҳарфларга кўчиринининг иложини йўқ. Фафур Фулом ва Миртемир ҳаётлигида ўқиган шеърларини радиодан эшитганман, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов, Усмон Азим ва Шавкат Раҳмоннинг шеър ўқишларини телевизордан ёки бевосита эшитганман. Ўзим китобларидан ўқиган ўша шеърлар бутунлай ўзгача ҳайратга ва ҳаяжонга солган.

Лекин шундай шеърлар ҳам борки, уларни баралла овоз чиқариб ўқишни тасаввур этиш қийин. Таниқли шоир Турсун Алининг “Сокин ҳайқириқ” китобидаги аксарият шеърлар ана шундай шеърятга мансуб. Улар қалб билан ўқилади, кўз билан тингланади. Улар лаҳзалик кечинмалар, туйғулар, тасаввурларнинг суратларига ўхшайди. Шеърларнинг ўзидан овоз чиқаётгандай. Бу шеърларни тилга кўчирсангиз, фақат шивирлаб айтиш мумкин.

Узмоқчи бўлгандим
Сариқ гулни
Кўнглим буржларини

Ой каби ёритди
Барглари саси.

Мен одатдагидай шоирнинг ўз шеърларини овоз чиқариб ўқишини тасаввур қилмоқчи бўлдим, кўз ўпгимга яшил майсалар билан, олча гуллари билан, куз ёмғири, ой нурлари билан жимгина, баъзан шивирлаб гаплашаётган одам келаверди. Лорканинг “Шоир кўкатлар остидаги чумолилар шивирини англашни истайди. У дарахтнинг беўхшов танасида сизаётган оби ҳаётнинг сирли оҳангини ўқишни истайди”, деган сўзларини эсладим. Турсун Али табиатдаги ҳамманинг ҳам нигоҳи ва кўнгил нигоҳи тушавермайдиган манзараларга назар ташлар экан, уларда ўзини, ўз туйғуларининг шаклини кўради. Юраги сокин ҳайқириб юборади.

Боғда
Рангпар майсалар оғушида
Ҳакка чўқиган
Бағри қон олма ётади
Қумурсқага таланиб.
Бу юракка ботади оғир.

Мабодо бу тахлит шеърлардан ташбеҳ, фикр изламоқчи бўлсак ушбу шеърдаги манзаранинг ўзи шивирлаб айтади: “боғ” бу – дунё, “рангпар майсалар оғуши” – ҳаёт, “ҳакка чўқиган” – тақдир зарба берган, “бағри қон олма” – инсон, “қумурсқага таланиш” – бепафқат одамлар орасида қолиш. Ёинки: “боғ” бу – шоирнинг ўзи, “рангпар майсалар оғуши” – ушалмаган орзулар, “ҳакка чўқиган” – ҳаётнинг зарбалари, “бағри қон олма” – руҳ, “қумурсқага таланиш” – нафс...

Турсун Алининг кўпгина шеърлари нигоҳингизни табиатнинг гўзал, инжа суратларига қаратади, бу мўъжизаларнинг кўплигидан, ўзингиз кўрган бўлсангиз ҳам эътибор бермаганингиздан ҳайратга тушасиз. Улар шундай

Ўзига хос қиёслар билан тақдим этиладики, ушбу манзараларни тасаввур қилиш учун “тўхтаб қоласиз”.

Бу шундай ҳолатга ўхшайди: йўлда ёлғиз кетаётганингизда кимдир сизни исмингизни айтиб чақиргандек бўлади. Овоз бир лаҳза ичингизда ва ҳавода акс-садо бериб туради. Тўхтаб қоласиз. Аланглайсиз. Атрофда ҳеч ким йўқ. Хаёлингиз кетади. Овозни беихтиёр мушоҳада қила бошлайсиз. Кимнинг овозига ўхшайди? Нима бу? Қаердан? Турсун Алининг шеърлари содда, равон, ихчам бўлса-да, тез-тез ўқиб кета олмайсиз. Шеърни ўқийсиз, нимадир юз бергандек, сиз англамай қолгандек бўласиз. Ўша, исмингизни эшитганга ўхшаш ҳолат юз беради. Тўхтайсиз. Шеърга қайтасиз.

Кузги бор.

Яланғоч новдалар кўзида нам
мунғайиб боқади теваракка.

Ёки

Кеча.

Ой елкамда,

Қайгадир кетяпман толғин.

Адабиётшунос олим Қозоқбой Йўлдошев шоирнинг “Туйғулар ранги” номли китоби сўзбошисида: “Турсун Али шеърларида табиат ва воқеалар манзараси кўпинча қалб, туйғу ҳамда руҳият манзарасига дўнгани акс этади”, деб ёзган эди. Балки китобхон ана шу руҳият манзарасини кўриш, туйиш учун, ўз туйғулари манзарасига солиштириб кўриш учун “тўхтаб қолар”, шеърга қайтар.

Шеърларга қайтар эканман, мени жалб этган табиат ва руҳият суратлари замирида катта дардлар ҳам “сокин ҳайқириб” турганини туйдим. Булар – болалик соғинчи, дийдорига тўёлмай кетган она ёди, япроқдай сарғайган муҳаббат дарди, мудом юракка овриқ берувчи дунё ноқисликлари, инсон сийратининг қафасдаги ҳайвонлар қиёфасига дўнаётганидан озорланиш ва энг асосийси, Ватан озодлигини руҳият озодлиги билан бир бутун кўриш армони.

Озодман!
Озоддир Ватаним!
Занжирланган руҳиятим кишанлари
Парчаланар қачон?
Қачон
Эркин руҳ еллари
Кўкрагимни айлайди макон?
Қачон?
Тангрим,
Руҳиятим озод бўлган он
Мен ҳам озодман.

Турсун Алининг учиб кетаётган турналар, зангори майсалар, тоғ чўққилари, бағри доғ қизғалдоқлар, нимжонгина ғўзалар, она сутидай булоқлар билан суҳбатлари Ватан билан қилинган суҳбатларга ўхшайди.

Майсаларга кўмилиб,
Хўп ўйладим мен сени, Ватан!
Қучоғинг бунчалар ғўзал,
Ўлиб ҳам
Тирилиш мумкин бемалол!

Китобни ўқиб чиққач, аввалига оддий туюлган шеърлар товус патларини ёйганда бутунлай бошқача манзара ҳосил бўлгандай туйғуларнинг ўзгача рангларини намоён қилди. Шеърлар ҳақида қоғозга тушмай кўнглимда қолган мушоҳадалар ҳали кўп. Некбин шоир эса дунё ва табиат билан, ўз юраги ва туйғулари билан мулоқот қилганча яна бизга пешвоз келаётгандай:

Намхуш ойдин.
Дўладанан кесилган новдага таяниб,
Бораяпман сокин ҳайқириб
Ана, ана,
Оқ ридоли кундуз чорлайди олдда!

СИРЛАР ЗАНЖИРИ

(Ден Брауннинг “Да Винчи сирини ўқиб)

Сир! Қачон пайдо бўлган у? Яратган жаннатда Одам Ато билан Момо Ҳавога барча ноз-неъматларни ейишга рухсат бериб, фақат бугдойни ман қилди. Илк бора Сир ана шу лаҳзада туғилгандай, назаримда.

Сўнг шайтон йўлдан уриб, бугдойдан татиб кўрдилар. Парвардигор икковларини ҳам жаннатдан бадарга қилди. Аммо бунинг сирини билолмадилар.

Ўшандан бери одамзодда дунёнинг мавжуд ва номавжуд унсурлари сирини ўрганишга, кашф қилишга, тилсимотлар ва уларнинг калитини топишга буюк бир қизиқиш уйғонди. Аста-секин ўзлари ҳам сирлар яратишга, ўз қилмишлари ва ҳаётини сирлар пардасига ўрашга киришиб кетишди. Сирларни ўзларича соҳаларга, туркумларга, табақаларга бўлиб олдилар: кўнгил сирини, давлат сирини, ҳарбий сир, сиёсий сир, иқтисодий сир, илму урфон сирлари, азалий ва абадий сирлар... Уларнинг авлодлари эса бу сирларни очиб билан умргузаронлик қила бошлади. Одамзод сирсиз яшай олмайдиган бўлиб қолди. Бирови барҳаётлик сувини яратиб абадий ҳаётга эришмоқчи бўлса, бирови темирни олтинга айлантириб, дунё бойлигининг соҳибига айланмоқчи бўлди, яна бири иккаласига ҳам эришиб дунёга ҳукмронлик орзусида эди. Ана шу мангу жараён ҳақида минглаб китоблар ёзилди ва ёзилмоқда. Қўлимда шундай китобларнинг навбатдагиси – Ден Брауннинг “Да Винчи сирини” романи.

Илк жумлаларининг ўзиёқ сизнинг сирга иштиёқманд бўлиб қолган шуурингизга қутқу солади. “Сион Приорати – 1099 йили Европада ташкил этилган яширин жамият. 1975 йили Париж илмий кутубхонасида “Махфий маълумотлар” номида қўлёзмалар ўрами топилган эди. Унда Сион Приоратининг бир неча аъзолари, жумладан, Исаак Ньютон, Ботичелли, Виктор Гюго ва Леонардо Да Винчи исмлари қайд этилган...” Гўё Италия уйғониш даврининг улур рассоми Да Винчи ҳақидаги тасаввурларингиз чалкашиб кетгандай, бутунлай бошқа бир оламга тушиб қолгандай бўласиз... махфий ташкилот... буюклар... Наҳотки? Китоб сизни то охиригиз сўзларини ўқиб тугатмагунингизга қадар қўйиб юбормайди.

Да Винчидан Ньютонгача

Романнинг асосий қаҳрамонларидан Жак Сонер – Лувр музейининг нозири, 70 ёшда. Гралл косаси ҳақидаги муқаддас сирни у ва унинг ўзидек қари уч ноибни биледи. Асар аксарият саргузашт романлардагидек кутилмаган воқеа билан бошланади – Сонер музей залларидан биридаги Караважо полотносини девордан суғуриб олади ва йиқилиб тушади. Бирданига сигнализация қурилмаси ишга тушиб, музей залларининг эшиклари ёпилади. Шу пайт бир киши пайдо бўлади, Сонерга тўппонча ўқталиб: “Сенда ва биродарларингда шундай нарса борки, у мутлақо сизларга тегишли эмас... Энди гапир: қаерда у?” деб бақиради. Иложсиз қолган Сонер фақат ўзи ва уч ноибни биладиган муқаддас ва дахлсиз сирни “айтиб” беради. Тўппончани киши ҳозиргина уч ноибни тутгани, учови ҳам шу ёлғон афсонани айтишганини, сўнг уларни ўлдирганини айтади. “Ҳақиқат”ни билиб олган киши Сонерга ўқ узиб ғойиб бўлади. Оғир яраланган нозир фақат ўзи биладиган чин ҳақиқатни кимгадир етказиши кераклигини тушуниб этади ва бор билимини, бор кучини сарфлаб, уни сир-у тилсимларнинг узилмас занжирига яшириб, вафот этади.

Энди бу тилсимларни ечиб, ҳақиқатнинг тубига етиш керак. Бу мушкул ва хатарли вазифа асарнинг бош қаҳрамонлари Роберт Ленгдон ва Софи Невё (Жак Сонернинг невараси)лар зиммасига юкланади. “Хатарли” дейишимизга сабаб судлов полицияси марказий бошқармаси капитани Безу Фаш Гарвард университетининг профессори Роберт Ленгдонни Жак Сонерни ўлдирган, деб гумон қилади. Сонер жасадининг ёнида қўйидаги ёзувлар бор эди: “13 – 3 – 2 – 21 – 1 – 1 – 8 – 5. Нодон элчи даврида! Нона изла! P.S. Роберт Ленгдонни тоининг!”

Барча музейни қўриқлаб турганларга Ленгдонни ташқарига чиқармаслик топширилган. Фаш билан Ленгдон олдига судлов полицияси марказий бошқармаси криптография бўлимида ишловчи Софи Невё кириб келади. Хуллас, Софи Ленгдоннинг чўнтагига сигнал тугмачаси солиб қўйилганини, уни қотил деб гумон қилишаётганини билиб қолиб, тугмачани деразадан бир юк машинасининг устига улоқтиради. Сигнал тугмачасининг ҳаракатини мониторда кузатиб ўтирган бутун полиция Фаш бошчилигида юк машинаси кетидан тушади.

Музейда қолган Софи билан Ленгдон Сонер қолдирган ёзувдаги тилсимни ечишади. Рақамлар Фибоначчи кетма-кетлиги (мазкур прогрессияда ҳар бир рақам аввалги иккита соннинг йиғиндисига тенг) ва у номанинг қолган қисмини ечиш учун калит экани маълум бўлади: “1 – 1 – 2 – 3 – 5 – 8 – 13 – 21. Леонардо да Винчи! Мона Лиза”.

Яна ишора. Софи музейдаги Мона Лиза суратининг орқасидан кичкиналигида бобоси кўрсатган калитни топиб олади. Калит Лилия гули ва P. S. ҳарфлари билан безатилган эди. Полда ҳам “Лиза... P. S.” деган ёзувлар. “Ахир, бу Сион Приоратининг расмий герби-ку!” – ҳайратдан қотиб қолган Ленгдон бақриб юборади...

Шу тариқа ёзувчи ўз қаҳрамонлари тилидан махфий ташкилотлар, турли диний секталар ҳақида ҳикоя қилиб боради. Уларга ким асос солган, мақсади нима, қанақа маросимлари бор – барчаси хотираларда, диалогларда акс этади. Китобда

ёзилишича, насронийлик (христиан) дини пайдо бўлган пайт дунёда ёлгон-яшиқ ғоялар урчиб кетган, муқаддас аёллик ибтидоси қадрсизланган. Католик инквизицияси даври инсоният тарихида қонли из қолдирган. Ўша вақтда “Жодугарлар болғаси” деган китоб нашр этилади ва барча олималар, роҳибалар, лўли аёллар, илоҳий кучларга ишонувчи аёллар “жодугарлар” деб зълон қилинади, ҳамма-ҳаммаси гулханда ёқилади. Уч аср давомида ана шундай қонли “юришлар” давом этади, миллионлаб аёллар гулханда ёқиб юборилади. Эркак билан аёлнинг қовушиши уят иш сифатида қораланадиган бўлиб қолади, энди ўз-ўзига оғриқ бериш, азоб бериш йўли билан ибодат қилиш, руҳий покланиш усуллари пайдо бўлади. Ниҳоят, XI асрга келиб Сион Приорати ташкилоти тузилади, у черковнинг адолатсизликларига қарши курашиш мақсадида маъбудага сиғиниш анъанасини яратади. Махфий ҳужжатларда ёзилишича, Да Винчи нафақат бу ташкилотнинг аъзоси, балки 1510–1519 йилларда унга бошчилик қилгани ҳам аён бўлади. Ҳозирги кунга қадар санъаткорнинг рассомчилик соҳасидаги энг машҳур асари “Мона Лиза”да ҳам Леонардонинг эътиқоди акс этган экан. Романда бу тўғрисида жуда қизиқарли маълумотлар берилган: “... аёл юзи орқасидаги фон, яъни уфқ бир текис эмас. Чап томони ўнгига нисбатан анча пастда жойлашган... Олимларнинг таъкидлашича, аёллик ва эркаклик ибтидосига мувофиқ чап – аёллик, ўнг эса – эркаклик томони ҳисобланган...” Аввалига бу асарни қизиқарли қилиш учун ўйлаб топилган гаплар, деб фикр қилгандим. Бироқ суратни диққат билан қайта ўрганиб чиққач, ҳайратда қолдим – ҳаммаси китобда тасвирланганидек эди. Шу нарсаларга эътибор бермаганимдан яна ҳайратга тушдим. “Мусаввирнинг фикрича, кимнинг қалбида ана шу икки ибтидо муроса қилолса, ўша одамни маърифатли ҳисоблаш мумкин”, дейилади. Фақат Леонардо да Винчи эмас, ташкилотнинг бошқа машҳур аъзолари ҳам ўз асарларига ана шундай ғояларни сингдиришган ва улар бир сирдан бохабар бўлишган...

Сион Приорати Биродарлигига 1099 йили француз қироли Годфруа де Буйон асос солган бўлиб, ривоятга кўра, Год-

фруа Исо замонидан бери асралиб келаётган ўта муҳим бир сирни билган экан. Ўлимидан сўнг сир йўқ бўлиб кетишидан қўрқиб, Сион Приоратини тузган. Приоратга сирни авлоддан авлодга узатиш вазифаси юкланган. Бу – Гралл косаси ҳақидаги сир эди. Ана шунинг учун ҳам Черков “Дея асари” деган махфий жамият тузиб, Сион Приорати билан минг йилдан бери олишиб келади, Гралл косаси қаердалигини билиш, унга эгалик қилиш учун ҳеч нарсадан қайтмайди.

Жак Сонер Сион Приорати аъзоси эканлиги ва у ҳам ўша сирдан бохабар бўлганлиги, уни ўлдириб кетган Сайлас эса “Дея асари”данлиги маълум бўлади. Демакки, Ленгдон билан Софи ечаётган тилсимлар занжирининг охириги ҳалқаси – Гралл косаси! Бутун полиция бошқармалари энди уларни жиноятчи деб билади, чунки улар Сонерни “ўлдирган”, устига-устак, воқеа жойидан қочиб кетишган. Агар тақдирга таян беришса, сир очилмай қолади. Улар учун энди қадам қўйилган сўқмоқдан ортга йўл йўқ.

Софи билан Ленгдон Лилия гули ва P. S. белгилари туширилган калитни олиб, музейдан чиқиб кетишади. Йўлда кетаётиб, калитга сиёҳи кўринмайдиган махсус маркер билан қандайдир манзил ёзилганини билиб қолишади: “Аксо кўчаси, 24”. Манзилга етиб боришса, Швейцария депозитар банки экан. Уларнинг қўлларидagi эса банк сейфининг калити бўлиб чиқади. Улар сейфни очиб, қизил ёғоч қутини олишганда, полиция банкни қуршовга олади, ҳамма жойда соқчилар. Битта илож – банк раҳбаридан ёрдам сўраш. Шунда банк раҳбари Сонер билан қадрдон дўст бўлишганини айтиб қолади. Дўстлик ҳурмати у Софи билан Ленгдонга ёрдам беради – уларни банк машинасида полиция чангалидан қутқариб олиб, чиқиб кетади.

Йўлда улар қутини очишади, ичидан суюқлик тўлдирилган цилиндр чиқади. Унинг ичида эса пойдевор тоши, яъни Гралл косаси қаерга яширилгани кўрсатилган, кодлаштирилган харита бор бўлади... Шундай қилиб, улар Ленгдоннинг эски дўсти, Гралл косаси бўйича дунёдаги

энг машхур олимлардан бири, бой-бадавлат Тибингнинг уйига паноҳ истаб боришади.

Шу йўсинда воқеалар ипга терилган маржондай ялтираб, сизни мафтун этиб бораверади. Асарга янги қаҳрамонлар кириб келади. Аста-секин роман марказида самимий, оққўнгил, фидоий одам қиёфасида Тибинг пайдо бўлади. У бутун умрини Гралл косасига бағишлаган. Айнан Тибинг уларга энг катта ёрдам кўрсатади – дўстларини самолётида Франциядан, хавф-хатарлар чангалидан Лондонга элтиб қўяди. Буни қарангки, Гралл косаси ҳам Лондонда яширилгани маълум бўлади. Яъни, турли алифболар, рақамлар билан чирмаб ташланган сирни – цилиндрнинг калит сўзини топишади: S-O-F-I-A. Ичидан яна битта криптикс ва қовоз ўрами чиқади, очиб қарашсаки, ёзув: “Лондон. Папа кўмган рицар бор у ерда...”

Дарҳақиқат, асарнинг ўқишли бўлишини таъмин этган яна бир нарса – ёзувчининг қойилмақом сирларни, тилсимларни бир-бирига боғлаб чиққанидир, десак асло янглишмаймиз. Пауло Козлонинг “Алкимёгар” романи ҳам худди шу жиҳати билан ўхшаб кетади – Сантягонинг туши, фолбин хотин, карвон, Алкимёгар, саҳро, қарчиғайлар, шамол... бироқ ундаги ҳар бир белги, ҳар бир ишоранинг рамзий маъноси бор. “Да Винчи сири”га нисбатан бадиий ижроси ҳам гўзалроқдай, назаримда. Лекин тилсимлар ва уларнинг воқеабандлиги борасида Шарқ халқлари дostonларига, эртакларига, афсоналарига етадигани бўлмаса керак. Бизга суюк бўлиб қолган қаҳрамонларнинг ер ости оламига тушиб қолиши, у ерда бир қушнинг яшashi ва фалон куни, фалон пайтда “ғирр” этиб тулпорга айланиб қолиши, отни жиловлаш учун нима қилиш кераклигини мусичаларнинг айтиб бериши ва ким тулпорни бўйсундирса, ёруғ оламга олиб чиқиб қўйиши каби занжирмонанд сирлар ҳақида кўп бор ўқиганмиз. Ёхуд Алибобонинг “Сим-сим, оч эшигингни!” деган сўзларни айтса, хазиначилар яширинган форнинг очилиши тўғрисида эшитмаган одам бўлмаса керак. “Да Винчи сири” асарида эса асосан фактлар аниқ, бор нарсалар билан тилсим қилинади. Булар

ҳам инсон тафаккурини чархлайди. Ақл аталмиш улуг неъматнинг чексиз даражада эканини кўрсатади.

Энди асарнинг ўзига қайтсак. Роман фонда “Устоз” деган қаҳрамон ҳам бор. Аҳён-аҳёнда кўриниш бериб туради. У “Дея асари”нинг катта раҳбарларидан, ўша қотил Сайлас ҳам, унинг пири епископ Арингароса ҳам унинг ҳомийлигида бўлишади. Гралл косасини қидиришга буйруқ бериб, уларни назорат қилиб, йўл кўрсатиб турган ҳам шу Устоз. Ленгдон ва Софи тилсимлар тугунини ечиб, номаълум “рицар”нинг ИСААК НЬЮТОН эканлиги ва унинг қабрида сирли ёзув битилганини билиб олишади, бу сирни очиш учун Вестминстер аббатлигига (у ерда буюк арбоблар дафн этилган) келишган пайтда... Устоз тўппончасини ўқталиб чиқиб келади... “Лю Тибинг?! Наҳотки?..” – Ленгдоннинг бақириви бутун вужудингизни ларзага солади. Ҳа, Жак Сонерни ўлдирган, ўз хизматкорларини ўлимга маҳкум этган ҳам мана шу – роман давомида қаҳрамонларга кўрсатган “беғараз” ёрдамлари билан меҳрингизни қозонган Тибинг бўлиб чиқади. Энди асар қаҳрамонларига умуман ишонмай кўясиз, ҳозир Ленгдон ҳам бошқа бир ташкилот аъзоси бўлиб чиқадигандай, кейин эса... давоми нима бўлишини тасаввур қилишга ожиздай бўлиб қоласиз.

Шунда Ленгдон қўлидаги пойдевор тошини отиб юборади. Ҳайратдан аъзойи бадани музлаб кетган Тибинг уни илиб олиш умидида жон-жаҳди билан сакрайди. Бироқ пойдевор тоши синиб парчаланadi. Полиция Тибингни қўлга олади, Ленгдон билан Софи эса тилсимларнинг кейинги ҳалқаларини ечмоқ учун Рослин ибодатхонасига йўл олишади...

Гралл косаси ва Ден Браун

Гувоҳи бўлганингиздек, асардаги воқеалар илк саҳифаларидан то сўнгги бетларигача эзгулик ва ёвузлик курашининг рамзидай жилоланади. Чунки “Дея асари” жамияти, унинг роғалари, эътиқоди билан танишар экансиз, гўё ёвузлик тимсолини кўргандай бўласиз. Сион Приорати эса гўё

эзгуликка – шундоқ ҳам муқаддас бўлган аёл зотини янада улувлашга, эъзозлашга чорлаётгандай. Шунинг билан бирга юқорида айтганимиз – Гралл косаси ҳақидаги сирни асраб-авайлаш вазифасини адо этади. Хуфия жамиятнинг энг охирги аъзоси Жак Сонер эди, лекин у ўз бурчини фидойиларча адо этди. Энди унинг набираси ва профессор Ленгдон бу сирнинг нима эканлигини билиб олишди.

“Алкимёгар”да Сантяго ҳазина излаб, не-не азобу уқубатларга дучор бўлмайди, не-не саргузаштларни бошидан кечирмайди ва охири ҳазина ўзи чўпонлик қилиб юрганда ётиб юрадиган ибодатхона харобалари остида экани маълум бўлади. Роберт Ленгдон билан Софи Невё ҳам ҳазина – Гралл косасини излаб, хатарли, чалкаш йўллардан ўтиб не-не қийинчиликларни енгиб ўтишади. Ва Гралл косаси улар илк бор учрашган жойда – Францияда – Лувр музейида жойлашган бўлиб чиқади. У – на тириклик суви, на абадий куч-қудрат манбаи экан. Гралл косаси – бу “ёрқин нурларга кўмилган Лувр эҳроми” экан! Тарихнинг ушбу фаройиб меъморчилик обидасида донғи бутун дунёга кетган Да Винчи, Ботичелли сингари буюк санъат усталарининг ижод намуналари сақланар экан. Ёзувчи Мари Шовелнинг: “Граллни излаш – Мария Магдалина хоки олдида тиз чўкмоқдир” деган сўзлари билан романга нуқта қўйди.

Бу ерда ҳам рамз бор. Тириклик суви бу – аёлни ардоқлаш, улувлаш демак. Асарни мутолаа қилиб бўлгач, у ичингизда яна бир карра акс-садо беради. Мона Лизанинг кўзларига қарайсиз, табассумига қарайсиз... Олисдаги ирмоқлар “То тирик экансиз, аёлни севинг, қадрланг!” деб шивирлаётгандай туюлиб кетади бирданига...

Ден Браун. Бугун унинг номи миллионлаб нусхаларда чоп этилаётган китоблар муқовасида, киносаройларнинг пештоқларида, радиода, газеталарда, телевизорда. Одамлар оғзида. Унинг номи қаерда тилга олинмасин, энди “Да Винчи сири” асари билан бирга олинади. Айниқса, бутун христиан олами уни “жиноятчи”, деб эътироф этаяпти. “Асар ёзувчи тўқиб

чиқарган алақандай уйдирмалар-у ёлфонлардан иборат”, деб таъкидлашмоқда. Россияда ота-оналар фарзандларига киного тушишни тақиқлаб қўйди, ўқиётган китобларини назорат қиладиган бўлди. Сабаб? Романда Тибинг тилидан христианлар ориятига тегадиган ва диний китобларда ёзилмаган маълумотлар, афсоналар келтирилади, далилланади. Масалан, Тибинг “Инжил”ни муқаддас хушхабарлар асосида бошдан-оёқ одамларнинг ўзи ёзиб чиққан, дейди. Ҳаворий Маттонинг ёзганига асосланиб, Исо Довуднинг ўғли, деб айтади. Ҳатто Исонинг Мария Магдалена исмли хотини бўлгани, ундан фарзандлар кўргани ҳақида ҳикоя қилади ва буни Леонардо да Винчининг асарларидаги сирли рамзлар билан исботламоқчи бўлади. Айниқса, Софи Невёнинг оиласи Исонинг зурриётлари экани ҳақидаги фикрлар ҳаммасидан ошиб тушган.

Ёзувчининг мақсади шу ва шунга ўхшаш уйдирмаларни қизиқарли сюжетга ўраб бериш бўлган бўлса, у ҳолда юқоридаги норозиликлар ҳақли. Муқаддас китоблардаги ҳақиқатларни бузиб кўрсатиб, кўнгилларга иштибоҳ солувчи бундай китобни таржима қилишнинг ҳам, босиб чиқаришнинг ҳам ҳожати йўқ.

Агар биз бу шаккоқ фикрларни айтган Тибингнинг охир-оқибат қамалганини рамз сифатида қабул қилиб, ёмонлик, бузғунчилик барибир ана шундай таназзулга юз тутади, деган хулоса сифатида қабул қилсак, у ҳолда, романни дедектив-саргузашт асар сифатида бир марта ўқиб қўйишнинг зарари йўқ.

Умуман, бадий асар қандайдир ғояларни тарғиб қилиши, диний эътиқодлар билан ўйнашиши эмас, инсоннинг қалбига ёруғлик олиб кириши, унинг юрагига худонинг ўзи солиб қўйган эзгу, муқаддас туйғуларни йўқотмасликка чорлаши керак.

Роман Лувр ибодатхонасининг таърифи ва эшик очилиши билан кўзга ташланадиган қилич ва идиш тасвирини эслаш билан якунланади – эркак ва аёл рамзи – мақола бошида эслатилган ва то ҳануз топилмаган илк сирнинг

сабабчилари. Одамзоднинг ўзи ўйлаб топган, яратган бутун сиру синоатлар эса ана шу рамзлар атрофида айланади ва айтиш мумкинки, ҳеч нарса эмас. Менинг хулосамни Ленгдон учрашувга таклиф қилганда Софининг айтган сўнги сўзлари ҳам тасдиқлайди: “Майли, розиман! Флоренцияда учрашганимиз бўлсин. Лекин битта шартим бор: ҳеч қанақа музейлар, черковлар, даҳмалар, санъат асарлари бўлмайди.” Дунёда эркак ва аёлнинг муҳаббатидан, севгидан улуроқ сир бўлиши мумкинми!

ДУНЁЛАРГА БИЗНИ ТАНИТГУВЧИСАН

Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ андин.

Алишер Навоий

Мен: – Эй, она тилим! Жонимнинг жавҳари, кўзимнинг гавҳари! Дунёга келиб, илк бора кўзим нурни кўрган бўлса, эшитганим илк сўзлар билан Сен ташриф буюрдинг. Манзилинг қалбим бўлди, лекин маконинг қаер, неча минг йил йўл босиб келаётирсан, билмоқ истайман.

Она тилим: – Аввал нур бор эди, сўнг Тангри “бўл”, деди – илк сўз айтилди – дунё пайдо бўлди. Мен ўшанда туғилганман. Ўрхун-Энасой битиктошларида болаликдаги изларимни кўрасан. Маҳмуд Кошварийнинг “Девони луғотит-турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” китобларида мен сен учун тўплаган хазиналаримни кўрасан.

Мен: – Бундан хабарим бор, бобом – шеърят мулкининг султони Алишер Навоий бу хазиналардаги дуру гавҳарларни бутун оламга кўз-кўз қилдилар. Туркий тилнинг сеҳру тароватини, қудрату латофатини назму насрда намоен этдилар. Атоқли шоиримиз Абдулла Орипов буни:

Темур тири етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер, –

деб таърифлаган эдилар. Аммо сен мен учун ҳамон мўъжизаларни бағрига яширган уммонсан.

Она тилим: – Дарҳақиқат, менга боқсанг, бутун миллатнинг қиёфасини кўрасан; миллат бу – тил, тил – миллатдир. Халқнинг тарихини, урф-одатлари, қадриятлари, эртагу дostonларини, эрку гурурини менинг карвонларим асрлардан-асрларга олиб ўтади. Шу боис миллатга таъовуз қилмоқчи бўлганлар аввал менга ҳужум қиладилар.

Мен: – Эшитганим бор, эй, она тилим. Шўролар даврида сени атоқли шоиримиз Эркин Воҳидов ибораси билан айтганда, “мажлислардан қувилган тил”га айлантирдилар. Сенинг миллатинг бошига бошқа тилни давлат тили қилдилар.

Она тилим: – Ҳа, мени, миллатни, ўзбек давлатини ўйлаганларни қатл қилдилар. Менинг бойлигимни, гўзаллигимни намоён қилган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар жон бераётганда мен уларнинг лабларида эдим, юрагида эдим.

Мен: – Эй, она тилим, сен нур билан дунёга келганингни айтган эдинг. Ҳар қандай зулмат бир кунмас бир кун нур олдида чекинади, тилга солинган занжирлар парчаланди. Йигирманчи аср охирида миллат бошида яна сенинг куёшинг порлади. 1989 йил 21 октябрда, она тилим, Сенга Давлат тили мақоми берилди.

Она тилим: – Юртимиз, миллатимиз менга қилган бу эътиборидан қирқилган қанотлари қайта ўсиб чиққан қушга айландим. Бешикдаги гўдакларнинг танглайини кўтардим, дуога қўл очган кексаларнинг ҳовучларидан жой олдим.

Мен: – Эй, она тилим, бугун сен ҳам биз учун қанотга айландинг. Сен туфайли бугун бошимиз тик, кўксимиз баланд. Сенга эътибор, миллатга эътиборга айланди. Сенинг номинг билан аталувчи юртда минг-минглаб компьютерларда янги авлод сенинг бойликларингни ўрганмоқда, мактаб, лицей, коллеж ва университетларда сабоқ олишмоқда.

Она тилим: – Аммо менга малол келаётган ҳолатлар ҳам бор. Алишер Навоий: “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”, деган эдилар. Замон шитоби туфайли кўча-кўйда

лавҳалар, зълонлар осиш расм бўлди. Уларга бир назар ташла – хатолар, чучмал таржималар. Ёхуд ойнаи жаҳонда менинг тароватимни бузиб гапирётганларга қара. Менга энг озор бераётгани – ёш эстрада хонандаларининг тил тароватини бузиб, алаҳсирашга ўхшаш қўшиқлар айтаётгани.

Мен: – Эй, она тилим, бу ҳол менинг ҳам қалбимни ўртайди. Улуғ ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор: “Кўчада бир одам қондэни бузса, дарров милиционернинг ҳуштаги чуриллайди. Нега энди тилимизни ҳар қадамда бузиб расво қилаётганларнинг мушугини ҳеч ким “пишт” демайди?!” деган эдилар.

Она тилим: – Мен ҳам – бир гулман. Эътибор билан парвариш қилинса, хушбўйимдан ҳаммани баҳраманд этман. Эътиборсизлик қилинса, тароватим йўқолади, сўламан.

Мен: – Бунинг олдини олиш бизнинг, ҳар биримизнинг вазифамиз. Эй, она тилим, ахир сен дунёни бизга, бизни дунёга танитувчисан. Сен туфайли аждодларимиз билан суҳбатлашамиз, сен туфайли жаҳондаги жамики халқлар билан тиллашамиз. Уларнинг адабиёти, санъати сен туфайли бизнинг ҳам бойлигимизга айланади.

Она тилим: – Дунёдаги барча тиллар одамлар сингари бир-бирисиз яшай олмайди, бир-бирига қариндош деса ҳам бўлади. Бир-биримизникига таржима деган кўприкдан ўтиб, меҳмонга борамиз. Уларнинг ҳам ўз маънавий хазиналари бор. Бу хазиналар бутун инсониятники.

Мен: – Эй, она тилим, сен дилларни дилларга боғловчи улуғ кўприксан. Шу йўл билан инсониятни ҳамжиҳатликка, тотувликка, камолотга элтувчи неъмат, сеҳрли қудратсан. Ана шунинг учун ҳам, токи ер юзида одамзод бор экан, сенга шоирлари мадҳ айтади:

Она тилим – менинг бахтим ва чиройлигим,
Она тилим – Ватан каби тенгсиз бойлигим.

КЕЛАЖАК ҲАҚИДА ТАСАВВУР

- *Энг тез ўзгарувчи тасаввур*
- *Яқин ва узоқ келажак*
- *Глобал тараққиёт, глобал муаммолар ва мен*
- *Ҳаммаси орзудан бошланади*

Олимларнинг илмий китобларида ва диний китобларда айтилишича, сўз, фикр, ҳатто хаёл ҳам моддий экан. Яъни, улар йўқ бўлиб кетмас экан, аввал инсон миясининг маълум қисмида, сўнгра бирор бир шаклда ҳавода сузиб юрар экан. Ф.Раблининг «Гаргантюа ва Пантагрюэл» романи қаҳрамонлари денгизда сузиб бораётганда ҳавода музлаб қолган овозларнинг иссиқдан эриб, ўқ, қиличлар товуши, бақир-чақирларга айланганини эшитадилар. Демак, хаёл ва сўз моддий. Энди етмишга кирган бир одамнинг туғилганидан буён қилган орзулари, ўзининг келажаги ҳақидаги тасаввурларини бирор бир аппарат ёрдамида ўқидик, дейлик. Ишончим комилки, ўзининг келажаги, ким бўлиши, одамлар ва дунё ҳақидаги тасаввурлари ёшлигида кунма-кун, ойма-ой, ўсмирлигида йилмайил ўзгариб турганлигига гувоҳ бўламиз. Дарвоқе, рус ёзувчиси М.Пришвин шундай деган эди: «Имкони борича кўпроқ орзу қилиш керак, келажакни бугунга айлантириш учун имкони борича кучлироқ орзу қилиш керак».

Шунинг учун ҳам менинг назаримда, дунёдаги энг тез ўзгарувчи тасаввур – бизнинг, яъни ёшларнинг ўз келажаги ҳақидаги тасаввуридир. Масалан, мен ҳам Ҳотами Той

ҳақидаги ривоятни ўқиганимда, бирор бир хазина топиб умр бўйи одамларга бўлиб беришни орзу қилиб қоламан. «Гўрўғли»ни ўқисам, ёнимга қирқ йигитни олиб террорист борми, бузгунчи борми додини бериб юргим келади, кимё ёки физика борасида олиб борилаётган тадқиқотлар ҳақида ўқисам, умримни фанга бағишлагим келади. Шундай бир радиотўлқинми ёхуд ҳаво орқали бир зумда дунёга тарқаладиган моддами яратиб, ер юзидаги жамики қуролларни бир лаҳзада ишдан чиқаришни тасаввур қилиб қоламан. Мен ишонманки, инсониятда бугун нимаики яхшилик, эзгулик, меҳр, қадрият сақланиб қолган бўлса, китоблар туфайли, уларнинг авлодлардан-авлодларга ўтиб ўқиб келинаётгани сабабли сақланиб қолган. Шунинг учун ўз келажагимни асарларини бутун дунё ўқийдиган ёзувчи сифатида тасаввур қиламан.

Бу тасаввурлар беқўним романтика ёки енгил-елпи хаёллар эмас, булар – менинг юрагимда реал юз бераётган ҳодисалар. Зеро, француз ёзувчиси Анатоле Франц: «Орзуга мойилликни сақлаш буюк донишмандликдир. Орзулар дунёга гўзаллик ва маъно бахш этади», деган эди. Ўз келажаги ҳақида ўйлаётган ҳар бир ўсмир ёки хоҳлаган ёшдаги одам эртага, бир ойдан сўнг, бир йил, ўн йил, олтмиш йилдан сўнг ўзини, қиладиган, қилган ишларини, касбу корини, ўз атрофидаги одамлар билан, мамлакат билан бирга тасаввур қиладди. Демак, яқин ва узоқ келажак бор, демак, яқин ва узоқ мақсадлар бор. Бу мақсадлар менинг ақлу фаросатим, шартшароитим, мамлакатдаги барқарор вазият, менга очилган имкониятлар билан боғлиқ. Кўряпсизми, мен фақат хаёлпараст эмас, реалистман ҳам. Демак, тасаввур чек-чегарасиз бўлиши мумкин экан-у, амалга ошириш учун реаллик билан ҳисоблашишга мажбур экан. Хуллас, яқин келажакда ўқимоқчиман, қалбимни ва ақлимни бойитиш учун зарур бўлган илмларни ўрганмоқчиман. Кейин ўзимни ўз соҳамнинг нафақат мамлакатимизда, балки дунёдаги энг етакчи вакили сифатида кўз олдимга келтираман. Кейин...кейин... Кейин инсоният ҳаётида, мамлакатимиз тарихида ўчмас из қолдиради-

ган эзгу ишларни амалга ошираман. Вақт ва вазият ўзи йўл кўрсатиб бораверади.

Келажагим ҳақидаги тасаввуримни замонанинг тараққиётидан ажратолмайман. Қадимда алоқа сифатида от ва туядан, электр ўрнига шамдан фойдаланишган. Уяли телефон, компьютер, самолёт, поезд, сув ости кемаларини бугунги шаклида тасаввур ҳам қилишмаган. Бир кун келиб, балки икки юз, балки беш юз йилдан сўнг бизнинг бугунги техникавий кашфиётларимиз, ўша авлод учун кулгили ёки ибтидоий туюлар. Хуллас, вақт чархпалаги айлангани сайин замон илгарилаб бормоқда. Глобал алоқа, глобал янгиликлар, глобал тараққиёт деган атамалар ҳаётимизга кириб келмоқда. Глобал, яъни дунё миқёсида, бутун инсониятга тегишли деган маънони беради. Бир мисол, интернет глобал алоқа воситаси ҳисобланади. Интернет қаршисида ўтирган бола бутун олам организмининг бир зарраси ҳисобланади, маълумот олиш ва узатиш учун чек-чегара йўқ. Барча билимлар шу қутига жойлангандек. Бу яхшими, ёмонми? Менинг ҳам шу компьютернинг бир қисмига айланиб қолиш хавфим йўқми? Демак, глобал янгилик – глобал муаммони ҳам кўндаланг қўйяпти, бунинг менга дахли йўқ, дея олмайман, чунки келажакда мен бирга яшамоқчи бўлган одамлар шу компьютернинг қаршисида ўтирибди. Ундан керакли маълумотлар билан бирга ёвузлик, шафқатсизлик ҳам ўйинлар, кинолар, фактлар тарзида мунтазам узатилмоқда. Ёки транспорт воситаларининг тараққиёти ер юзига қурол ва наркотик моддаларнинг жуда тез тарқалишига имкон яратади. Наркомания ва терроризм ҳам глобал муаммога айланиб улгурди. Гўё дунёда эзгулик ва ёвузлик, оқ ва қора ўртасида уруш кетаётгандек. Қай бири ғолиб бўлади? Одамларнинг кўпчилиги қайси тарафга қўшилади? Мен ўз келажагимни тасаввур қилаётганда ана шу муаммоларнинг ичида яшашимни, улардан ўзимни омон олиб қолишимни, имкони бўлса қарши курашишим кераклигини ҳам тасаввур қиламан. Зеро, италян рассоми Лео-

нардо да Винчининг шундай гаплари бор: «Кимки иллатга жазо бермаса, у унинг ҳимоячисидир».

Аммо келажак гўзал. Унинг гўзал бўлиши орзуларнинг гўзал бўлишига боғлиқ. Бир пайтлар Дедал ва Икар ўзларига қанот ясаб учишни орзу қилган эдилар, бугун одамзод сайёраларга учяпти. Бир пайтлар дунёни кўрадиган ойна топиб олиш ҳақида кимдир эртак тўқиган, бугун телевизордан дунёни кўраяпмиз. Бир пайтлар ўйлаган фикрини авлодларга етказиш учун кимдир тошни ўйиб ёзганди, бугун миллион нусхаларда китоблар чиқяпти. «Қанчадан-қанча ишлар то рўёбга чиқарилмагунча мумкин бўлмаган нарсалар, деб ҳисобланган эди», дейди рим ёзувчиси Гай Плиний. Ҳали инсониятнинг ушалмаган орзулари кўп: физик олимларнинг неча асрлардан буён ясолмаётган «вақт машинаси», алкимёгарларнинг темирни олтинга айлантириш, «тириклик суви»ни яратиш ҳақидаги орзулари... Мен ҳам бугун орзу қилаяпман – ўз келажгимни тасаввур қилаяпман. Чунки менинг орзуларим – эзгу орзулар.

МУНДАРИЖА

Ҳайрат мевалари (Қ. ЙЎЛДОШЕВ).....	3
Ватанга муҳаббат.....	6
Муҳаббат гулхани.....	28
Қалби тириклар.....	46
Луи Арагон ва Сеитнинг севгиси.....	60
Шивирлаб айтиладиган пьёрлар.....	66
Сирлар занжири.....	70
Дунёларга бизни танитувчисан.....	80
Келажак ҳақида тасаввур.....	83

Адабий-бадний нашр

Иброҳим АЗИЗ

МУҲАББАТ ГУЛХАНН

Адабий мақолалар

Нашр учун масъул *Муҳаммад Исмоил*

Муҳаррир *Илҳом Зойир*

Бадний муҳаррир *А. Бобров*

Тех. муҳаррир *Т. Смирнова*

Мусахҳиҳ *Д. Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *С. Раҳмедова*

ИБ №4656

Босишга 14.05.08 й.да руҳсат этилди. Бичими 84x108 ^{1/32}. Times Uzb95 гарнипурасп. Офсет босма. 4,62 шартли босма тобоғи. 5,5 нашриёт тобоғи. Адади 1000 нусха. 249 рақамли буюртма. 10–2008-рақамли шартнома. Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом помидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30 // 100128. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзил: www.iptdugulom.uz